

Een mislukte poging tot beëindiging van het simultaneum in de Pancratiuskerk in 1820-1821

DOOR W.A.J. MUNIER

Het door mij geplande tweede deel van het boekwerk getiteld *Het simultaneum in de Landen van Overmaas. Een uniek verschijnsel in de Nederlandse kerkgeschiedenis [1632-1858]* kon tot op heden niet verschijnen. Vooruitlopend op deze alsnog te verwachten publicatie heb ik besloten in enkele bijdragen voor dit blad het meest wezenlijke over de gang van zaken met betrekking tot de Pancratiuskerk in Heerlen weer te geven.

Het simultaangebruik van de kerken in de Landen van Overmaas is aan het begin van de Staatse overheersing in deze landen van de grond gekomen en tot het eind van het Staatse bewind blijven voortbestaan.¹ Het werd ook na de beëindiging van het Staatse bewind gehandhaafd, zelfs nadat artikel 46 door Napoleon op 18 april 1802 gepubliceerde Organieke Artikelen er een eind aan scheen te gaan maken, door voor te schrijven dat in elk kerkgebouw slechts één culte mocht worden uitgeoefend.²

Maar het simultaneum overleefde ook de Franse Tijd. Het handhaafde zich ook in de verwarde overgangsjaren van 1814 en 1815 en bleef ook daarna tijdens het Verenigd Koninkrijk van Willem I in zwang. Weliswaar werd door toedoen van de geruchtmakende pastoor Henri Cleven [1806-1816] het houden van protestantse diensten in de kerk kort na het vertrek van de Fransen uit Heerlen in 1814 op geweldadige manier gedurende een aantal maanden onmogelijk gemaakt, maar deze onderbreking had geen blijvend karakter. Ik publiceerde daarover in dit blad al een flink aantal jaren geleden een bijdrage.³

Als vervolg op die publicatie volgt nu de

weergave van een mislukte poging in 1820 om het simultaneum definitief te doen beëindigen. Hoofdpersoon in het hier volgende is pastoor Jan Christiaan van der Heyden, die op 20 maart 1818 tot pastoor van Heerlen werd benoemd.⁴

Die benoeming vormde het begin van een lang en bewogen pastoraat dat tot aan zijn dood op 27 september 1835 heeft voortgeduurd. Hij was voordien werkzaam geweest in de rustige succursale van Eys en zag zich in Heerlen geplaatst voor een omvangrijke parochie van naar schatting 3800 gelovigen, die het gebruik van de Pancratiuskerk moesten delen met een gelovige gemeenschap van protestanten van nog geen honderd zielen.

Wat hem en de leden van zijn kerkbestuur al in het begin van zijn pastoraat bewogen heeft om zich in een plechtige petitie tot koning Willem I te richten om aan te dringen op een beëindiging van het simultaneum wordt niet geheel duidelijk.⁵ Een analyse van bedoelde petitie, die onder dagtekening van 19 januari 1820 en met de handtekeningen van de pastoor en een zestal kerkmeesters de deur uit ging, geeft omstandig weer waar het om begonnen was.⁶

Analyse van de Roomse petitie

De pastoor, als woordvoerder van zijn parochie, vestigde de aandacht van de vorst op het feit dat 3800 katholieken hun godsdienst moesten uitoefenen in *'een enkel kerkgebouw, hetwelk daarenboven zeer klein en bekrompen zijnde en verre na niet toereikend is voor de behoeften van eene zo talrijke gemeente'*.

In den brede werd uiteengezet, waarom zij niet in staat waren op te komen voor een onontbeerlijke uitbreiding van het kerkgebouw. Er moest op zijn minst een oksaal komen *'tot berging van een gedeelte der parochianen, welke nu op zon- en feestdagen buiten de kerk onder den bloden hemel moeten blijven en alzoo aan het onaangenamene van de verschillende jaargetijden zijn blootgesteld'*.

Middelen daartoe bezaten de katholieken in het geheel niet, omdat al de bezittingen van de parochie al in 1669 vanwege de Staten Generaal waren gesequestreerd. Daar stond weliswaar tegenover dat de Hoogmogende Heren tot aan het eind van het Staats bewind waren opgekomen voor het onderhoud van het kerkgebouw, inclusief de toren.⁷ Hieraan was echter een eind gekomen tijdens het bewind van de Fransen. Niet alleen was er niets noemenswaardigs aan onderhoud gedaan, maar bovendien waren drie van de vier klokken, die node gemist konden worden, uit de toren gehaald.⁸ Dak en muren moesten broodnodig een flinke beurt krijgen.

Bij al die ellende kwam dan nog de last van het simultaneum, dat ook na de grote omwenteling van 1794 was blijven voortbestaan, ook al hadden de Fransen het kerkgebouw in volle eigendom aan de Rooms Katholieken afgestaan en bij art. 46 behorend bij het Concordaat van 1801 uitdrukkelijk bepaald *'dat dezelfde tempel alleen aan enen en denzelfden eeredienst zal mogen toegewijd zijn'*.⁹

De petitie eindigde met twee verzoeken dat het Zijne Majesteit mocht behagen om:

1. *'aan de Roomsche Katholieke gemeente van Heerlen voornoemd een subsidie van ten minsten f. 2500,- uit 's Lands kasse toe te staan, tot*

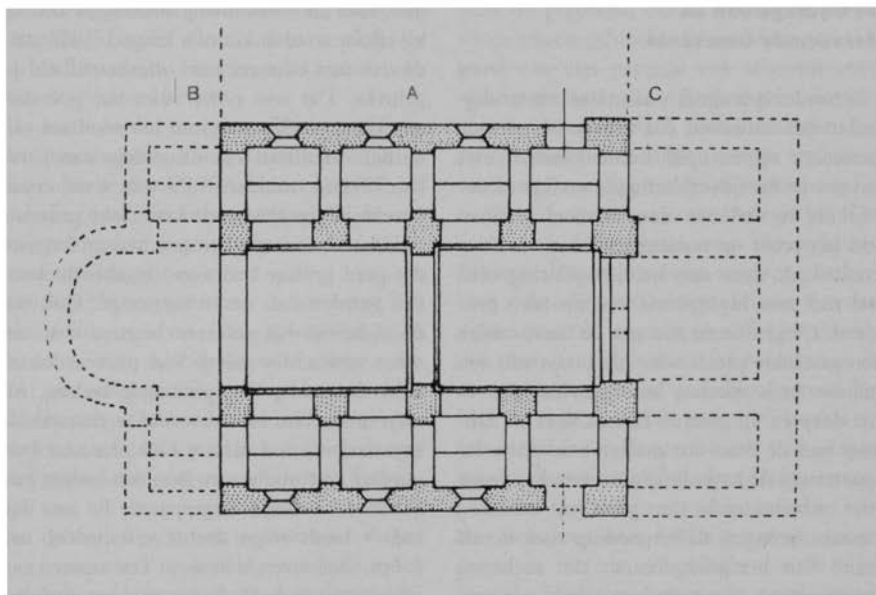
goedmaking der kosten van de nodige reparatiën en verbeteringen van deszelfs kerkgebouw en ter aanschaffing van nog een of twee klokken in den toren' en

2. *'dat het parochiaal kerkgebouw alleenig en uitsluitend voor de Roomsche Katholieke godsdienst uitoeffenen [sic] toegestaan werd, dewijl de Hervormde gemeente maar van 60 à 80 zielen bestaat, daar nogtans de Roomsche Katholieke gemeente uit 3800 zielen bestaat.'*

Het hoge woord was er uit. Of Zijne Majesteit dus maar zo goed wilde zijn een einde te maken aan het simultaneum in Heerlen, waar de getalsverhoudingen inderdaad het meest schrijnend de last, die op de omvangrijke katholieke gemeenschap reeds zo lang rustte, tot uitdrukking brachten. Uiteraard konden de opstellers van deze petitie – omwille van het officiële karakter en de hoge adressaat was er zelfs een Maastrichtse notaris bij ingeschakeld – niet voorzien, welk een lange nasleep hun initiatief zou gaan krijgen.¹⁰ Het zou de aanzet gaan vormen van een eerste systematisch opgezette poging om aan het simultaneum een eind te maken, niet alleen in Heerlen, maar in heel de regio, waar het als restant van een instituut in de vroegere Landen van Overmaze was blijven voortbestaan. Het loont daarom de moeite het proces dat er mee werd ingezet ook hier te gaan volgen, uiteraard voor zover het betrekking heeft op de beschreven toestanden in Heerlen.

De behandeling van de petitie aan koning Willem I

Geheel conform de aard van de petitie zelf werd zij na aankomst in Den Haag op 27 januari 1821 toevertrouwd aan de beide directoren van eredienst, het ene in Den Haag zelf gevestigd, het andere in Brussel.¹¹ De Directeur Generaal van R.K. Eredienst in Brussel, de aristocratische Goubau d'Hovorst, nam het eerst het initiatief.¹² Op 21 maart richtte hij zich tot GS in Limburg met het verzoek

Plattegrond van de Pancratiuskerk in de oudste periode [12de eeuw]. A. Schip. B. Reconstructie koor en absis. C. Reconstructie westbouw

om nadere informatie en advies. Van die kant uit werd de commissaris van het arrondissement Maastricht P.A.S. Kerens, onder wiens ressort Heerlen viel, ingeschakeld. Deze richtte zich op zijn beurt op 5 april tot de kerkfabriek met het verzoek hem een 'estimatieve' staat van de kosten der reparatie en de geplande werkzaamheden te bezorgen.¹³ Tegelijkertijd richtte hij zich tot het gemeentebestuur van Heerlen met het verzoek om door middel van een intekenlijst na te gaan 'het montant hetwelk ieder ingezetene zich verbind in deze uitgave te zullen dragen'.¹⁴ Het gemeentebestuur zette zich met voortvarendheid aan deze opdracht. Na overleg met het kerkbestuur lag reeds op 13 april een begroting, opgemaakt door een tweetal gepatenteerde bouwmeesters, op tafel.¹⁵ Het geheel van de aan te brengen reparaties en vernieuwingen, onder andere de bouw van een oksaal in de kerk en verder de aanschaf van een nieuwe klok, werd op f. 3250,- geraamd.

Op 22 april kwam de gemeenteraad in spe-

ciale zitting bijeen en verklaarde zich volledig akkoord met de plannen van het kerkbestuur. Zij achtte het echter overbodig een intekenlijst te laten rondgaan onder de gemeenteleden, omdat men er van op de hoogte was dat het kerkbestuur al een inzameling voor het bewuste doel had doen houden. Het zou bijgevolg voldoende zijn navraag te doen naar het resultaat daarvan. Verder werd het onontbeerlijk geacht om ook het hervormde consistorie op de hoogte te brengen en te vragen, wat men in die kring dacht van de hele onderneming.¹⁶ Een en ander gebeurde. Reeds een dag later kwam het bericht binnen van het kerkbestuur dat er een bedrag van f. 400,- bijeen was gebracht.¹⁷ Meer zou men niet mogen verwachten, omdat de katholieke gemeenschap nog nauwelijks twee jaar tevoren op was moeten komen voor de noodzakelijk gebleken bouw van een nieuwe pastorie.¹⁸ Daarmee was duidelijk wat de inbreng zou kunnen zijn van katholieke zijde.

De bijdrage van de Hervormde Gemeente

Bijzonder belangrijk was in die omstandigheden het antwoord dat van de hervormde gemeente op 24 april binnenkwam.¹⁹ Het bevatte de bereidverklaring de nodige medewerking te verlenen door afstand te doen van het recht op medegebruik van de Pancratiuskerk, maar deze bereidverklaring werd wel met zeer ingrijpende voorwaarden omkleed. De gemeente zou aan de hervormden een geschikte plaats voor 'de bouw van een nieuwe kerk moeten bezorgen, midden in het dorp en op moeten komen voor de aanvoer van de daarvoor nodige bouwmaterialen, terwijl de katholieke gemeenschap 'eene niet onbeduidende som gelds' op tafel zou moeten brengen als vergoeding voor de afstand van het kerkgebouw. Het recht op begraven van gestorven hervormde gemeentelieden op het gemeenschappelijke kerkhof zou bovendien onaangetast moeten blijven.

Op een tweede vergadering van de gemeenteraad op 25 april hield men zich wat betreft dit soort toezeggingen aan de hervormde gemeenschap nogal op de vlakte.²⁰ Men achtte het vooralsnog niet nodig daarop, zoals het heette, 'te disponeeren'. Eerst moest immers vast komen te staan of de plannen wel doorgang zouden kunnen vinden. En dat hing volledig van andere instanties af. Ook de middelen, waarover de gemeente beschikte, legden de nodige beperkingen op. Daarom kwam als gemeentelijke bijdrage tot de verbouwing van de kerk slechts de voorzichtige toezegging van f. 200,- uit de bus. Voor de hervormde gemeente werd vastgesteld dat de protestanten hunne godsdienst zouden kunnen blijven uitoefenen 'zoals zulks van ouds ingesteld is in de gemeenzame kerk alhier'.

Dit was het voorlopig resultaat dat aan GS werd gerapporteerd. Op 31 mei gaf commissaris Kerens er als zijn persoonlijk commentaar bij dat naar zijn overtuiging de talrijke roomsen van Heerlen zonder veel moeite het

hele voor de verbouwing benodigde bedrag bij elkaar zouden kunnen krijgen.²¹ Hij stelde dus min of meer hun offerbereidheid in gebreke. Dat was echter niet het gevoelen van GS, toen zij op 12 juni het resultaat van de bemoeienissen van dit college aan Goubau bekend maakten.²² Zij waren wel ervan overtuigd geraakt dat de katholieke gemeenschap al zoveel aderlatingen had ondergaan, dat geen grotere bedragen opgebracht konden worden dan waren toegezegd. Ook van de zijde van het gemeentebestuur kon niet meer verwacht worden. Wel probeerden zij af te dingen op het gevraagde bedrag. Als men in Heerlen bereid was af te zien van de aanschaf van een nieuwe klok, die naar hun oordeel niet nodig was, kon een bedrag van f. 1800,- worden uitgespaard. Er zou dan van 's lands wege slechts een bedrag van f. 850,- behoeven te komen. Ten aanzien van een eventuele beëindiging van het simultaneum in Heerlen hielden zij zich helemaal op de vlakte. Het verzoek daartoe zou pas in overweging kunnen komen, wanneer de gemeentelijke financiën het mogelijk zouden maken om aan de wensen van de protestanten tegemoet te komen.²³ Men rekende er kennelijk niet op dat men in Den Haag bereid zou zijn voor het bedrag op te komen.

Het beraad van de tweede fase

De eerste ronde was daarmee afgesloten. Op 20 juni rapporteerde Goubau vanuit Brussel aan zijn collega van Hervormde Eredienst Van Pallandt van Keppel.²⁴ Hij deed de overlegging van de stukken die hem bereikt hadden.²⁵ Geheel in overeenstemming met de zienswijze die hij al bij eerdere gelegenheden aan de dag had gelegd, gaf hij te kennen dat er positief gereageerd moest worden op het verzoek uit Heerlen om een eind te maken aan het simultaan gebruik van de kerken. Hij bedoelde dit heel in het algemeen en nadrukkelijk verklaarde hij dat hij dit instituut in strijd achtte met het al zo dikwijls genoemde art. 46 van de Organieke

Artikelen. Dat betekende dus een principiële uitspraak, die niet alleen van toepassing was op de situatie in Heerlen en Goubau was zich daarvan wel bewust.

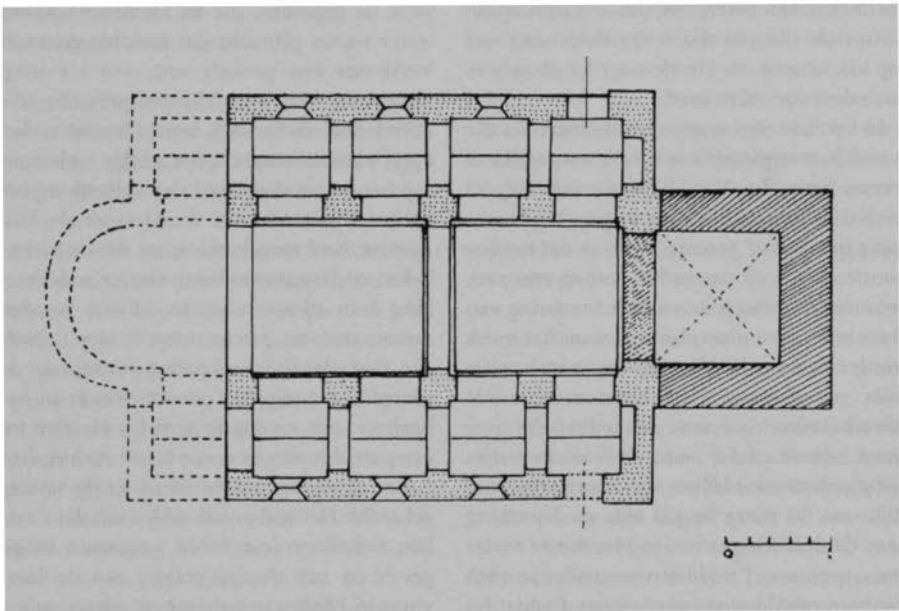
In het licht van vroegere uitlatingen en die van zijn voorganger was echter nauwelijks te verwachten dat Van Pallandt van Keppel zich daardoor zou laten gezeggen. Hij bracht op 3 juli 1820 er prompt tegen in dat het bewuste artikel 46 pas in het geding zou zijn, wanneer het zou gaan over de invoering van het simultaneum op plaatsen, waar het nooit eerder bestaan had.²⁶ Het was echter zeker niet van toepassing op Heerlen, waar het simultaneum *'reeds meer dan anderhalve eeuw heeft bestaan en ook onder de Fransche wetgeving ongestoord is blijven voortduren'*. Natuurlijk was hij graag bereid zijn medewerking aan de opheffing ervan in Heerlen te verlenen, wanneer er middelen gevonden konden worden om daartoe over te gaan. Omdat hij echter geen mogelijkheden zag *'om de Protestanten te voorzien van een op zichzelf voegzaam en voor hen geschikt kerkgebouw'*, was hij van mening *'dat in het tweede verzoek der adressanten niet kon worden getreden'*.²⁷ Ten aanzien van het eerste, te weten het verzoek om bijstand ter financiering van het nodige herstel en de nieuwbouw, verklaarde hij dat hij daaromtrent geen uitspraak wenste te doen, omdat die aangelegenheid exclusief ressorteerde onder het departement van RK Eredienst.

Het was duidelijk dat de beide directeuren-generaal met deze zo uiteenlopende visies nog ver verwijderd waren van een gemeenschappelijk rapport. Het onderling overleg leek in een impasse te gaan belanden. Toen Goubau aan de gs van Limburg verzocht hem aanvullende gegevens te verschaffen omtrent de exacte getselverhoudingen in Heerlen en de duur van het simultaneum ter plaatse, moest hij na ontvangst van een antwoordschrijven van 16 augustus tot de bevinding komen dat zijn collega gelijk had met de opmerking dat dit simultaneum al anderhalve eeuw bestond.²⁸ Het is tekenend

voor de gegevens, die in Maastricht boven water waren gebracht dat melding gemaakt werd van een periode van 1650 tot 1663, waarin de kerk van Heerlen gebruikt was voor beide erediensten, terwijl krachtens het op 15 oktober 1663 uitgevaardigde reglement van het toenmalige Land van Valkenburg het exclusief gebruik aan de Hervormde Gemeente werd toegekend, maar dat de katholieken er desondanks bijna zonder onderbreking hun diensten waren blijven houden samen met de protestanten.²⁹ Het decreet van 1808, dat de goedkeuring bevatte van de reorganisatie van het parochiewezen in het bisdom Luik, en dat de parochie Heerlen tot een parochie van de eerste klasse verhief, had daarin geen wezenlijke verandering teweeg gebracht. Het had er alle schijn van dat Goubau zich voor deze feiten gewonnen moest geven en net als zijn collega van de Hervormde Eredienst zich moest gaan conformeren met het standpunt dat gs had ingebracht.³⁰

Complicaties met nieuwe petitie aan de koning, nu van Hervormde zijde

Een onverwachte wending kwam door een reeks gebeurtenissen in Heerlen zelf, die nog eens de inconvenienten van het bestaande simultaneum overtuigend demonstreerden en daarmee nieuwe impulsen gingen geven aan het streven het te doen beëindigen. Wat was het geval? Pastoor Van der Heyden had, voor het eerst op zondag 16 juli 1820, een plakkaat met de afkondiging van een door Rome uitgevaardigde volle aflaat midden in de kerk aan een kroonluchter doen ophangen en daarmee de ergernis van de protestanten opgewekt, toen zij tijdens hun dienst geconfronteerd werden met deze manifeste uiting van rooms bijgeloof.³¹ Ondanks herhaalde aandrag om het plakkaat minstens tijdens hun diensten te verwijderen, was het ook op de daarop volgende zondagen blijven hangen. Op 30 juli ging daarop een ziedend protest naar P. van Slijpe, procureur des

Deze plattegrond van de kerk laat de situatie zien zoals die vanaf 1394 tot in het midden van de 19de eeuw bestond.

6 konings bij de rechtbank van eerste aanleg te Maastricht, met het dringend verzoek om genoegdoening te verkrijgen, *'opdat wij in 't toekomstige mogen in de geruste uitoeffening onzes Godsdienstes gehandhaafd worden, en alle aandachtsstoornis mag verwijderd worden'*.³²

Men proeft de felle verontwaardiging in de verklaring dat *'wij eene groote papieren prent tegenover den predikstoel in 't oog van eenieder zagen hangen, met dit inschrift: Vollkommner Ablass, met de verbeelding van eene groote pauselijke muts daarboven, welkers gezicht niet alleen den ondergeteekenden predikant ontzette, maar ook alle de leken'*. Men proeft ook iets van de wederzijdse irritaties en gevoeligheden mee, wanneer in de verklaring wordt meegedeeld dat de pastoor op een verzoek *'van meergemelde groote prent uit het oog der Gereformeerde toehoorders te ruimen'* heel laconiek er op wees dat het regelmatig voorkwam dat de protestanten hun aankondigingen omtrent de gemeentezang aan de preekstoel lieten hangen, als wilde hij daar-

mee zeggen dat zij al lang alle recht om zich over dit soort dingen te beklagen verloren hadden. Let men op de brallende taal, waarin het geheel gegoten is, dan begrijpt men gemakkelijk dat de wederzijdse verdraagszaamheid op een heel laag pitje was gekomen. Geen wonder dat men zo vanzelfsprekend naar de rechter was gestapt. Met ongeduld zag de hervormde gemeente uit naar een interventie van hogerhand, maar deze bleef uit. Op 30 augustus ging een nieuw rekwest naar Van Slijpe met de mededeling dat de pastoor bleef weigeren het *'beeld des aflaits'* te verwijderen, ondanks de herhaalde aandrang daartoe.³³ Zo waren tijdens een dienst op 27 augustus, de verjaardag van Zijne Majesteit, de ergernissen opnieuw hoog opgelopen, toen *'het opgenoemde beeld opnieuw ten toon hing en langs die weg alle heilige gewaarwordingen verstikte, die eene vaderlijk religieuze aanspraak over Rom. 13, v.1-5 op de gemoederen der toehoorders onbetwijfbaar veroorzaakt had'*. Daarom werd ook de-

ze keer het grofste geschut in stelling gebracht in het dringend verzoek *'ons die gerechtigheid te doen wedervaren, die de grondwet een ieder burger van den staat waarborgt, terwijl wij al verder smeken den voormelden stoorder des Godsdienstes en overtreders der wetten te doen straffen, om ons niet in de onaangename noodwendigheid te brengen ter plaatse, waar het behoort, zelve aan de voeten van den Troon van onzen goedertierden Landsvader Bescherming en ongestoorde uitoeffening van onzen Godsdienst naar te zoeken en aldaar te erlangen'*. Toen op dit geharnaste schrijven slechts een simpele mededeling van Van Slijpe van 3 september binnenkwam met de strekking dat hij de zaak had doorgegeven aan de gouverneur van de provincie, greep de hervormde gemeente naar het aangekondigde laatste middel en wendde zich niet lang daarna met een dringende petitie tot de koning zelf.³⁴

In deze petitie werden de feiten nog eens op een rijtje gezet. In geuren en kleuren werden de gebeurtenissen van de voorgaande weken opnieuw meegedeeld en beschreven wat men allemaal had ondernomen om genoegdoening te verkrijgen. Tot nu toe zonder enig resultaat. Dat rechtvaardigde het beroep op de hoogste instantie, want het recht tot vrije uitoefening van de godsdienst, dat men sinds 1648 had genoten, dreigde anders verloren te gaan. Met verve werd uiteengezet, hoe de Franse autoriteiten tot twee maal toe tussenbeide waren gekomen om roomse rustverstoorders tot de orde te roepen en hoe *'zelfs naar de gewenschte en gelukkige omwenteling'* een pastoor zich verstout had hun goederen te vernietigen en *'de gestoelten met mesthaken uit Gods tempel te slepen'*. Smeekschriften hadden toen bewerkt *'dat de onbeschaamde grove Godsdienstverstoorder zijnen verdienden loon ontving'*, maar de roomsen wisten kennelijk van geen ophouden en bleven het hun lastig maken, zonder dat zij van hun kant daar ooit aanleiding toe gegeven hadden, want met een gerust hart konden zij verklaren *'dat nooit noch nimmer de roomsch*

katholieke Godsdienst door toedoen der hervormden is gestoord'. In deze nood namen zij vol vertrouwen hun toevlucht tot de koning. *'Dat het dan aan Uwe Majesteit mag gelieven, of onze bede in gunstige overweging te nemen, of de vertoonders door middel eener som van f. 5000,- in staat te stellen den tempel Zions tot luisterlijke slechting van Gods heilig woord voor de hervormde eksklusievelijk te bouwen, waar alle onrust gestaakt en beide Godsdienstten t'eenemaal in gewenschte eendracht zullen zijn'*.³⁵

Het was eindelijk zo ver. Ook van hervormde kant werd nu op beëindiging van het simultaneum aangedrongen. Waar beide partijen het op dit punt met elkaar eens schenen te zijn, was er alle aanleiding toe om de eerder ontstane impasse te doorbreken en naar middelen te gaan zoeken om de haard van onrust eens en voor goed te verwijderen.

De tegengestelde adviezen van de beide Directeuren-Generaal

Het lag nu op de weg van Van Pallandt van Keppel om het eerste initiatief te nemen, toen hij evenals zijn collega op 27 september deze petitie toegezonden kreeg *'ten fine van gemeenschappelijk rapport'*. Hij wendde zich twee dagen later tot de gouverneur van Limburg om diens advies te vernemen.³⁶ Aan dit verzoek werd voldaan met een uitvoerig schrijven van 19 oktober 1820. De gouverneur berichtte dat hij al in de loop van augustus was benaderd door procureur Van Slijpe.³⁷ Hij was van mening geweest dat dergelijke geschillen beter waren op te lossen door een confidentiële aanmaning dan door harde maatregelen. Hij had dan ook geprobeerd partijen tot een minnelijke schikking te bewegen. Tot zijn verbazing kwam hij nu tot de ontdekking dat de hervormde kerkenraad zich daarbij niet had willen neerleggen en zich tot de koning had gewend om genoegdoening te verkrijgen. Hij had daarop de griffier van de Provinciale Staten W.A. Pillera naar Heerlen afgevaardigd om nota te nemen van de grieven

van beide partijen in het geding en met het hoofd van het gemeentebestuur overleg te plegen, welke maatregelen genomen konden worden om verdere stoornis te voorkomen.³⁸ Deze was tot de bevinding gekomen dat de feiten, die in de petitie van de kerkenraad vermeld waren, in overeenstemming waren met de werkelijkheid. De pastoor had inderdaad *'sedert eenigen tijd een rond bordpapier ter groote ongeveer van anderhalve voet diameter, op welkers zijde de woorden volkomen aflat benevens eenige kerkelijke emblemata geschilderd waren, aan een kroonluchter in de kerk opgehangen'*. Hij had nu juist geen bewijs van goede wil geleverd door te weigeren zich de geringe moeite te geven van in te gaan op het verzoek van de protestanten en dit ergerniswekkend object voor de duur van hun diensten te verwijderen. De protestantse gemeente met aan het hoofd de predikant had echter de zaak vreselijk opgeblazen en eveneens een geringe mate van verdraagzaamheid aan de dag gelegd. De griffier had de pastoor indringend aangemaand in het vervolg aan dit soort wens van de protestanten gehoor te geven en de schout van Heerlen opdracht gegeven op de nakoming van de daarop gedane toezeggingen een wakend oog te houden. Ten aanzien van het verzoek om middelen voor de bouw van een eigen kerk merkte hij op dat dit zonder twijfel op bijval van de katholieken zou kunnen rekenen en inwilliging ervan zowel in Heerlen als overal elders, waar het simultaneum van kracht was, *'tot behoud van rust, goede orde en eensgezindheid alleszins wenschelijk'* zou zijn. De financiering zou echter een moeilijk punt blijven. De hervormde gemeente beschikte, naar hij vernomen had, over een f 1000,- terwijl de katholieken toch wel voor aanzienlijk meer zouden kunnen bijspringen, maar een subsidie van op zijn minst f 2000,- zou onontbeerlijk blijven. Een inwilliging van het verzoek van Heerlen zou bovendien ook elders tot soortgelijke acties kunnen gaan voeren en dat zou het land voor nog aanzienlijker onkosten kunnen plaatsnemen.

Hoe goed de zaak op zich beschouwd ook was, zijn advies luidde op grond van de aangevoerde overwegingen het verzoek niet in te willigen.

Dit standpunt was zeker conform aan dat van de Directeur-Generaal voor de Hervormde Eredienst. Van Pallandt van Keppel nam het dan ook onverkort over in het ontwerprapport dat hij op 30 oktober aan zijn collega overlegde met het verzoek zijn mening er over kenbaar te maken dan wel het van zijn handtekening te voorzien.³⁹ Na in den brede de ontvangen informatie van de gouverneur te hebben weergegeven besloot hij met er sterk de nadruk op te leggen dat het *'vooralsnog hier bij wenschen worde gelaten, te meer, daar gelyk de Gouverneur aanmerkt, met deze gunst aan Heerle te verleenen, ook elders de bezwaren van een simultaneum nieuwe pretensien zoude verwekken als consequentiën uit het geval van Heerle afgeleid'*.

Terugkerend naar het uitgangspunt in de hele aangelegenheid, te weten het verzoek van pastoor Van der Heyden en de zijnen, merkte hij op dat hierover nog aan Zijne Majesteit zou worden gerapporteerd. Met betrekking tot de petitie van de hervormde gemeente luidde zijn advies kort en bondig *'het gedaan verzoek te houden voor vervallen'*.

Het antwoord van Goubau zou bijna een vol jaar op zich laten wachten. Een hele reeks complicaties vormde daar de achtergrond van. De vrees door tegemoetkoming aan de wens van Heerlen een soort sneeuwbaalfect op te roepen scheen zich in de tussenliggende periode zonder dat het verzoek werd ingewilligd ten volle te realiseren. Dat leidde in een plaats als Eijsden zelfs tot een dubbele poging.⁴⁰

Het antwoord komt dan eindelijk van Goubau. We beperken ons tot het antwoord dat dan eindelijk temidden van deze gebeurtenissen uitging van Goubau naar zijn collega. Dat gebeurde met een lang schrijven van 1 oktober 1821.⁴¹ Uitgangspunt daarbij was het rekwes van klachten dat van de hervormde kerkenraad van Heerlen naar de ko-

St. Pancratiuskerk. De kerk waar de strijd tussen Rooms en hervormd om ging.

ning was uitgegaan. Goubau begon met te verklaren dat hij het geheel eens was met het oordeel door zijn collega neergelegd in het ontwerpverslag. Ten aanzien echter van diens stellingname met betrekking tot een eventuele beëindiging van het simultaneum, waar- toe het verzoek in het genoemde rekwest was gedaan, was hij het ten enen male oneens.

Hij herhaalde het standpunt dat hij al dikwijls te berde had gebracht, dat namelijk ernstige inconvenienten inherent waren aan het gebruik van een en dezelfde kerk voor twee verschillende erediensten. De conflicten in Heerlen hadden dit voor de zoveelste maal duidelijk gemaakt. Weer bracht hij daarbij artikel 46 in het geding. Dat moest nu eindelijk eens in werking gebracht worden, want, zo stelde hij hier uitdrukkelijk ingaand tegen het door zijn collega gebruikte argument, *'parce qu'un abus a subsisté depuis nombre d'années, l'on ne doit pas laisser pour cela, me paroît-il, de saisir toutes les occasions de le faire disparaître'*.

Na deze beginselverklaring bracht hij zijn voornaamste argumenten in stelling. Hij vermeldde hoe hij zijn toevlucht had genomen tot GS in Limburg en van die zijde nauwkeurige informatie had ontvangen over het aantal gemeenten, waar het simultaneum van kracht was. En hij was tot de bevinding gekomen dat het ging om zegge en schrijve vijf gemeenten in de provincie Limburg. De spaarzame gegevens betreffende gemeenten in de provincie Luik hadden kennelijk niet voldoende de aandacht getrokken. Vandaar dat een eenvoudig rekensommetje op basis van de stukprijs van één kerkgebouw van f 5000,- dat was aangereikt door de hervormde gemeente van Heerlen, voor vijf gemeenten het totaalbedrag van f 25000,- opleverde.⁴² Om zijn collega toch niet al te zeer te doen schrikken van dit toch nog aanzienlijke totaalbedrag, voegde hij er tegen beter weten in aan toe, dat dat bedrag verminderd zou kunnen worden met de vrijwillige bijdragen, die aanhangers van beide erediensten over zouden hebben om van de last van het si-

multaneum bevrijd te worden. Hij stelde dan ook voor een aantal passages in het ontwerpverslag van zijn collega te schrappen en te vervangen door het advies aan Zijne Majesteit om aan de wensen van de Heerlenaren tegemoet te komen, onder toezegging dat de betrokkenen zich zouden bezig houden met het zoeken naar middelen om aan de uitvoering van dit plan concrete vorm te kunnen geven en dan te zijner tijd een geëigend voorstel te kunnen doen. Wat verder de aanvraag voor een subsidie betrof, die van Rooms-Katholieke zijde was ingediend, zo meende hij er rond voor te moeten uitkomen dat hij het niet eens was met het beginsel door Van Pallandt van Keppel al op 3 juli 1820 gehanteerd. Zolang het simultaneum van kracht was rekende hij het tot hun beider taak voor dit soort zaken op te moeten komen. Daarom wilde hij graag alsnog een nader voorstel afwachten om bij de verlening van een subsidie deze volgens proportie op het budget van beide departementen te plaatsen. Hij deelde nog mee dat hij van de roomse kerkfabriek een nieuw rekwest had binnen gekregen, waarvan hij de tekst met zijn schrijven meestuurde.⁴³ Dit rekwest was gedateerd op 31 augustus 1821 en bevatte een herhaling van de petitie aan de koning om een tegemoetkoming in de onkosten verbonden aan *'reparatie en vergroting van derzelver kerkgebouw'*. Men begrijpt het ongeduld, waarmee de rekwestanten hadden uitgezien naar enig antwoord op hun eerste petitie. Toen dit uibleef, groeide het onbehagen. Geen wonder dat zij in het rekwest er niet voor terugschrokken het zelfs aan de koning voor te houden dat zij, gezien de sequestratie van al de bezittingen, welke in strijd met wat in artikel 43 van het vredetractaat van Munster in 1648 was vastgelegd *'met regt kunnen pretendeeren, dat 's lands domeinen alsnog in bezit zynde van de fabriek- en pastory-goederen van de kerk van Heerlen, dus ook uit 's lands schatkist in de benoedigde kosten van reparatie en vergroting van het kerkgebouw aldaar zoude behoren te voorzien'*.⁴⁴ Zij her-

Jeren' met den dupslen'urbied te kennen Pastoor
 en Kerkmeesteren' der Roomsche Katholieke Kerk te
 Heerlen', Arrondissement Maasticht & Provincie Limburg
 Dat het Roomsche Katholieke Kerk genootschaps alhier
 en' getal van' ontrent 3800 ledematen' tellende, deszelfs
 goosdienst' moet uitleeffenen in' een enkel' kerkgebouw,
 het welk daar en boren' zeer klein' en bekrompen' zijnde
 en verre na' niet toevuikende' is voor de behoeften van
 een' zoo talrijke gemeente. -

Fragment uit de petitie aan de koning van 19 njanuari 1820 van 'het fabriek der Roomschen Kerk der gemeenten van Heerlen' waarin pastoor Jan Christiaan van der Heyden de geringe omvang van het kerkgebouw aan de kaak stelt.

Bron: NA, Archief Hervormde Eredienst inv.nr. 112, exh. 4-10-1821/5 voorzien van no. 3014/462

haalden het verzoek om 'een subsidie uit 's lands kasse van ten minsten vijf en twintig honderd guldens te accordeeren en dat uit hoofde van de dagelyks vermeerende noodzakelykheid van voorziening in een en ander hier op toch zoo spoedig mogelyk moge worden gedisponeerd'.

Hoe Goubau zich de financiering van de nieuw te bouwen kerkjes precies voorstelde, daarover vernemen we niets in zijn uitvoerig schrijven. Hij zal ervan zijn uitgegaan dat daarvoor eerst een duidelijke opdracht moest komen, dat eerst verwacht kon worden na de presentatie van het gemeenschappelijk rapport, uiteraard in de veronderstelling dat Hervormde Eredienst zich zou kunnen verenigen met de dienaangaande suggesties. De directe opdracht betrof slechts het verzoek uit Heerlen dat nu in tweevoud op tafel lag. Men begrijpt het ongeduld, ik herhaal het, waarmee pastoor Van der Heyden en zijn

kerkmeesters in Heerlen zouden uitzien naar een inwilliging van hun wensen. Er stond hun een zware beproeving te wachten, want zelfs ook maar enig antwoord op hun dringende verzoeken zou uitblijven.

De brief van Goubau van 1 oktober 1821 veroorzaakte een nieuwe impasse in de rapportage van de departementen van eredienst. Het voorstel om in één klap aan het simultaneum een eind te maken bleef in de kiem steken. Zelfs met betrekking tot de gemeente die er de aanzet toe had gegeven, gedragen door de katholieke parochie en de hervormde gemeente, werd geen enkele maatregel getroffen. Of de roomse kerkfabriek al gevoeld heeft dat een herhaling van het verzoek om ontheven te worden van de last, die het simultaneum in de omvangrijke parochie Heerlen aankleefde, geen zin zou hebben, valt uit de bewaard gebleven stukken niet af te leiden. Feit is slechts dat er in de

tweede petitie met geen woord meer van gerept wordt.

Wat de Directeur-Generaal van Hervormde Eredienst betreft kan verondersteld worden dat hij zo overrompeld is geraakt door de hoeveelheid materiaal, die zijn collega van RK Eredienst op tafel had gebracht, dat hij in eerste instantie niet wist wat er mee aan te vangen. Iedere vorm van reactie, ook aan het adres van Goubau, bleef voorlopig uit. De talrijke stukken werden in de betreffende dossiers opgeborgen. In de agenda van 1822 vindt

men slechts de formele mededeling: 'Deze stukken gehouden voor vervallen, zijnde dezelve op hunne respectievelijke nummers te vinden of in de omslagen voorhanden'.⁴⁵ Ook van de zijde van de Staatssecretarie bleef iedere vorm van aandrang op de departementen van eredienst om eindelijk voor de dag te komen met het hun gevraagde gemeenschappelijke rapport uit. De gemeente Heerlen was daar de dupe van, terwijl het voorstel om het simultaneum op al de plaatsen te beëindigen waar het functioneerde, onafgehandeld bleef liggen.

Noten:

1. De ontstaansgeschiedenis en het voortbestaan van dit instituut wordt uitvoerig beschreven in boven genoemd boekwerk van mijn hand.
2. Van de vele tekstedities noem ik slechts: C. MIRBT, *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus* [Tübingen 1924], 419-420 met de tekst van de Organieke Artikelen, 420-422. Bijzonder uitvoerig over de ontstaansgeschiedenis van dit concordaat en de daarover gevoerde onderhandelingen: A. BOULAY DE LA MEURTHE, *Documents sur la négociation du concordat*, 6 dln, [Paris 1901/05]; *dezelfde*, *Histoire de la négociation du concordat* [Paris 1905]; over de tenuitvoerlegging in het bisdom Luik, waartoe een groot deel van Limburg behoorde, zie: A. MINKE, *Un prélat concordataire dans les départements réunis: Mgr Zaepffel, évêque de Liège* [1802-1808] [Bruxelles 1985].
3. W.A.J. MUNIER, 'Aanvullingen op een naamlijst van Heerlense pastoors', in: *LvH* 30 [1980], 53-57 en 83-85.
4. Over zijn benoeming vindt men bijzonderheden in *LvH* 30 [1980], 83-88.
5. De petitie bevindt zich onder de stukken bij: NA, Archief Hervormde Eredienst inv.nr. 112, exh. 4-10-1821/5 voorzien van no. 3014/4/62.
6. De tekst heeft als aanhef: 'Het fabriek der Roomsche Katholieke Kerk der gemeente van Heerlen aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg' en is voorzien van de handtekening van de pastoor en van de kerkmeesters L. Pluijmaekers, Fr. Robroek, M.J. Penners. P.J. Dauzenberg, P.H. Joosten en C.M. Reijnardts.
7. De onderhoudsplicht rustte als regel op een aantal soms zeer uiteenlopende instanties. Zie daarvoor het dossier dat besproken wordt in een bijdrage van mijn hand: 'Over klokken en klokkengelui in en rond Meerssen in de 17e en 18e eeuw', in: *Jaarboek 2003*

van *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal*, 227-244, en onder noot 8.

8. In genoemd artikel ook bijzonderheden over deze Franse klokkenroof, 239-241.

9. De originele tekst luidt: 'Le même temple ne pourra être consacré qu'à un même culte.'

10. Ik heb zijn naam niet kunnen determineren.

11. NA, Archief Hervormde Eredienst inv. nr.112. omslag 1821/3014.

12. De volledige naam is: M.J.F.G. Goubau d'Hovorst [1757-1836], zie voor biografische gegevens: Nieuw Nederlands biografisch Woordenboek 8, Leiden 1937, 626-627 [Ramaer].

13. De data ontleend aan de betreffende verballen van GS in: RALM, PA inv. nr. 3357; het verzoek aan de kerkfabriek ook in het archief van de Sint Pancratius, gedeponereerd in: GA Heerlen, inv.nr. 31 Correspondentie, ingekomen bij of uitgaande van het kerkbestuur [1616-1836]. onder nr. 5.

14. GA Heerlen, Notulen gemeenteraad [1818-1830] onder 22 april 1821. Aan het verslag van de vergadering zijn ook de hier volgende gegevens ontleend; zie ook het register van uitgaande stukken van het gemeentebestuur [1817-1839]; de betreffende stukken of kopieën daarvan zijn ook te vinden in: NA, Archief Hervormde Eredienst inv.nr. 112, omslag 1821/3014.

15. De begroting bevindt zich onder de stukken in: NA, Archief RK Eredienst inv. nr. 71, onder 1820/ 4768. De namen van de bouwmeesters heb ik niet getoeterd.

16. Die fijngevoeligheid werd dan toch maar opgebracht.

17. Zie opnieuw GA Heerlen, Notulen gemeenteraad [1818-1830].

18. Een omslag met stukken daarover in inv.nr. 828

in het archief van de Sint Pancratius.

19. Het was ondertekend door de toenmalige predikant ds Lodewijk Adolph Preusser [1808-1847].

20. Zie noot 18.

21. RALM, Provinciaal Archief inv.nr. 3335, La v.

22. Dat gebeurde bij monde van W.A.Pillera, griffier van GS, die op die datum een uitgebreid rapport over zijn bevindingen opstuurde naar Brussel, NA., Archief RK Eredienst inv.nr 112, omslag 1821/3014.

23. Eerst dan, zo heette het, *'on pourra s'occuper de l'examen du projet tendant à la cession d'un terrain communal propre à établir une église pour l'exercice du culte protestant'*.

24. Zie voor hem: H. Bonder, Inventarissen van de departementsarchieven van de erediensten 1805-1870, 's-Gravenhage 1931, passim, en Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek IX, [Leiden 1933], 748-749.

25. NA., Archief RK Eredienst inv.nr 71, dossiernr. 4768.

26. NA., Archief Hervormde Eredienst inv.nr. 85, exh. 3-7-1820/1639. Dit komt mij voor als een zeer geforceerde interpretatie van het betreffende artikel.

27. Hij ontleende deze stellingname uitdrukkelijk aan die van GS.

28. NA, RKE inv.nr 85.

29. Zie hiervoor uitvoerig het onder noot 11 genoemde boekwerk.

30. Krachtens een besluit van Napoleon van 18 november 1802 was deze rang voorbehouden aan gemeenten, waarvan de burgemeesters door de eerste consul werden benoemd. Heerlen werd pas in 1808 tot die rang verheven in het kader van de toen doorgevoerde nieuwe indelingen; zie daarover HABETS-GOOSSENS, IV, 213-227.

31. Ik heb niet kunnen achterhalen welke de aanleiding is geweest voor het verlenen van de hier bedoelde afluat.

32. Het stuk is te vinden in: NA, Archief Hervormde

Eredienst inv.nr. 112, d.3014; een heel dossier met stukken ook in: RALM, Nieuwe Rechtelijke Archieven, inv.nr. 1217 met de hier genoemde klachten vanuit Heerlen onder de nrs. 15794, 16159 en 16152.

33. NA, Archief Hervormde Eredienst inv.nr. 112, d.3014.

34. T.a.p.

35. Dit bedrag dat hier voor het eerst genoemd wordt werd door Goubau later gehanteerd voor de prijsberekening van de nieuw te bouwen kerkjes voor de protestanten.

36. Beide stukken ook in: NA, Archief Hervormde Eredienst inv.nr. 89, exh. 29-9-1820/442.

37. NA, Archief Hervormde Eredienst inv.nr. 112, d. 3014; in dit schrijven wist gouverneur Ch. de Brouckere [1815-1828] dankzij ter plaatse verworven informatie omstandig van antwoord te dienen.

38. Hij was behalve griffier van GS waarnemend commissaris van het arrondissement Maastricht als opvolger van de hier enkele malen genoemde Kerens. Zijn uitvoerige rapportage werd ten grondslag gelegd aan het hierna te noemen ontwerprapport van Van Pallandt van Keppel; NA, Archief Hervormde Eredienst inv.nr. 112, d.3014.

39. NA, Archief RK Eredienst inv.nr. 71, d.47 68; ook in: SS inv.nr. 62, onder datum 27 september 1821/62.

40. Ik ben van plan daarover een bijdrage samen te stellen voor *'Uit Eijdsens Verleden'*.

41. NA, Archief Hervormde Eredienst inv.nr. 112, d.3014.

42. Zie hiervóór onder noot 35.

43. Het stuk bevindt zich ook in het al dikwijls genoemde d.3014.

44. De eigen middelen waren als gevolg hiervan zo beperkt, zo schreven de heren in het genoemde dossier, dat zij *'uit de bestaande inkomsten naauwelyks in de gewone behoeften van haren godsdienst kunnen voorzien'*.

45. NA, Archief Hervormde Eredienst inv.nr. 112, d.3014

Théophile van Kan [1883-1914], stadsarchitect van Heerlen

DOOR LIDWIEN SCHIPHORST

In het kleine maar bijzondere oeuvre van de architect en bouwkundige Théophile Van Kan hebben onlangs twee gebouwen de status verworven van Rijksmonument Jongere Bouwkunst 1850-1940. Eén daarvan ligt in Heerlen. Van Kan was enige tijd in dienst van de gemeente Heerlen, hij volgde er Jos Seelen op als stadsarchitect. In zijn tijd werden Van Kans kwaliteiten en deskundigheden hoog aangeslagen. Bijna twee decennia na zijn veel te vroege overlijden bracht Alphons Boosten een blijk van waardering aan zijn vakgenoot door hem te citeren in een van zijn Heerlense woonhuizen. Hieronder volgt, naast een korte levensbeschrijving en toelichting op Van Kans oeuvre, het relaas van het gemeentelijk dienstverband en het vakbroederlijk huldeblijk in steen en hout.

Théophile Marie Joseph van Kan wordt begin 1883 in Maastricht geboren en groeit op aan de Brusselsestraat. Zijn vader Johannes Hubertus is landmeter en gehuwd met Agnes Barbara Frissen. Het gezin bestond verder uit zes kinderen. Een van hen, Adam, werd hoogleraar in Leiden. Theo volgde in Maastricht lager onderwijs. De middelbare schooljaren bracht hij in Sittard en Roermond door, respectievelijk bij de Jezuïeten achter de Markt en op het Bisschoppelijk College. In deze jaren moet zijn belangstelling voor de architectuur vastere vorm gekregen hebben door toedoen van de Maastrichtse architect Johannes Kaijser. Deze was in het laatste kwart van de negentiende eeuw in heel Limburg bekend om zijn kerken, kloosters en scholen en stijlen gebaseerd op de middeleeuwen, de renaissance en de Gouden Eeuw. In Heerlen had Kaijser het gemeentehuis gebouwd [1874] in een neorenaissance vormentaal. Opvallend was hier de monumentale ingang, met een hoog portiek en statige trap. Theo vertrok na Roermond naar Aken voor de studie bouwkunde aan de

Technische Hochschule. Hier was hij in of rond 1908 mentor van Jos Klijnen, die ook uit Maastricht kwam.

Van Kan werkte na de afronding van de studie enige tijd in Düsseldorf en had daar met architect Bücher een bureau: Bücher en Van Kan Architekten. Met Limburg bleef Van Kan contacten houden. De eerste grote opdrachten kwamen uit de directe omgeving van zijn geboorteplaats Maastricht in de vorm van een klooster met kerkgebouw te Heer en in Beek een groot, dubbel woonhuis en een patronaatsgebouw. Het zijn rustige en overzichtelijke volumes in baksteen, waarin symmetrie een rol speelt. De rondboogramen vallen op door de opvulling met of heel kleine rechthoekige ruitjes of straalsgewijze roeden in de boog. Tegen de gevel van de kerk te Heer is een decoratie van bundels betonnen pijlerschachten, en het licht in het schip valt door rondboogramen. Deze kerk is nu terecht een van de Rijksmonumenten uit de periode 1850-1940.

Tussen 1910 en 1912 wordt Theo van Kan in Heerlen gesignaleerd. Hij woont op kamers

De stadsvilla voor dr. Eduard Hustinx, huisarts en vrouwenarts, aan de Saroleastraat 31. Een vierkant en rechthoekig blok, met een glooiend schilddak met overhangende rand, een erker en balkon met balustrade, waaronder dragers met klassieke cannelures. In 1959 werd het pand afgebroken ten gunste van een nieuw winkelpand aan de Promenade. [afbeelding 1]

Stadsarchief Heerlen fotocoll.nr. 4529

aan Saroleastraat 39, vermoedelijk boven de winkel van banketbakker Bernaerts [nu kledingwinkel Steps], tegenover de kantoren en drukkerij van het Limburgs Dagblad. Een jaar later, nadat de Heerlense stadsarchitect

Jos Seelen het dienstverband met de gemeente vaarwel zei om geheel zelfstandig opdrachten aan te kunnen nemen, wordt Van Kan op de vacant gekomen plek benoemd. Het was, zoals gebruikelijk in overheidsdienst,

voorlopig een tijdelijke aanstelling. De jaarwedde bedroeg f 200,- maar kon met 3,5 % van de aanneemsom van grote werken boven f. 1000,- verhoogd worden. De taak van de stadsarchitect betrof, naast plannen voor de gemeente, het beoordelen van bouwplannen van ingezetenen, waartoe hij iedere maandagochtend spreekuur diende te houden. Hij mocht wel privé-opdrachten blijven aannemen. Van Kan nam de betrekking aan en reeds begin 1914 werd zijn salaris tot f. 500,- opgetrokken. De werkzaamheden bestonden allereerst uit het toezien op wat reeds onder Seelen begonnen was, de 'uitleg' van het toenmalige Heerlen-Zuid. Dat behelsde nieuwe pleinen aan de Tempsweien en bij De Linde, de uitwerking van de plannen voor woningen in de omgeving van hoeve de Bek en de bebouwing van de Akerstraat vanaf het centrum tot op de Heesberg. De pleinen waren al getekend, een ontwerp door archi-

tect Jan Stuyt lag eraan ten grondslag. Het huidige Tempseplein werd verbonden door de Deken Nicolayestraat met het Lindeplein, later Burgemeester De Hesselleplein. Tijdens Van Kans dienstverband ging de eerste schop de grond in voor een groot nieuw gebouw aan het Lindeplein, de Ambachtschool. Het ontwerp was ook van Stuyt, een symmetrische, rechthoekige opzet in speklagen met grote ramen en kloeke puntdaken, toen nog zonder de grote zijdelen. Aan de Akerstraat verrees een villa van Stuyt voor Haex, een van de directeuren van de Oranje Nassau Mijn. Deze lag schuin tegenover het schoolgebouw uit 1912 van Jos Seelen. Dit was de eerste middelbare school voor jongens te Heerlen, onder leiding van de paters Franciscanen, met St. Bernardinus als schutspatroon.

Ook de Heerlense ingezetenen wisten de weg naar Van Kan te vinden. Voor medisch

De gevels van banketbakkerij en tearoom Verheugen. Saroleastraat 40-42, nu drogist Etos. Fantasievolle lijsten met schilden, ook om de centrale dakkapel. De daklijst van de tearoom verspringt en volgt de driedeling van de gevel, hier bloemenmandjes als versiering. Foto[montage] Lidwien Schiphorst [afbeelding 2]

dokter Eduard Hustinx tekende hij een grote stadsvilla met spreek- en behandelkamers aan de Sarolestraat [afb. 1]. In diezelfde straat heeft Van Kan meer gedaan, zoals de winkel van patisserie en tearoom Verheugen op nr. 40-42 [afb. 2] en het winkelhuis op nr. 3, voor de Sittardse apotheker Pluimaekers [afb.3]. Kunsthandel Van Wersch aan de Emmastraat werd gebouwd op de plaats van het huidige pand aan de Pancratiusstraat nr. 46. Aan de Schoolstraat nr. 1 bouwde Van Kan een woonhuis met atelier voor de jonge kunstschilder H.F. Leufkens [afb. 4]. Al deze gebouwen, hoewel verschillend van opzet, zijn in sobere baksteen opgetrokken, soms met erkers en balkons en volumineuze dakkappen. Gestileerde, klassieke decoraties, die naar alle waarschijnlijkheid door Eymael van de Pijnsweg in Welten vervaardigd werden, zijn nu nog te herkennen elementen. De dakranden vertonen sprongen of zijn door dakkapellen doorbroken. Op een blauwdruk voor het pand aan de Schoolstraat staat een stempel met de namen Van Kan en Bücher. Het compagnonschap wordt opgeheven wat zeker met Van Kans gemeentelijk dienstverband samenhangt. De vele werkzaamheden brachten met zich mee dat Van Kan tekenaar Hoen in dienst nam.

Na de zomer van het jaar 1914 was Nederland in de ban van de Eerste Wereldoorlog. Het land was niet rechtstreeks betrokken bij oorlogshandelingen maar het leger werd gemobiliseerd en in staat van paraatheid gebracht. Alle verloven werden ingetrokken. Ook Van Kan moest als sergeant onder de wapenen. Hij informeerde naar de mogelijkheid of Hoen zijn werk voor de gemeente kon waarnemen, in een bezoldigd dienstverband. Dat laatste werd geweigerd en zelfs Van Kans salaris werd ingehouden daar hij nu toch soldij genoot als wapendenaar. Aan deze onverkwikkelijke zaak kwam een onverwacht en tragisch einde door het overlijden van Van Kan. Hij was aan de Locht bij grensbewaking ingedeeld. Op een donkere decemberavond kwam hij onderweg naar

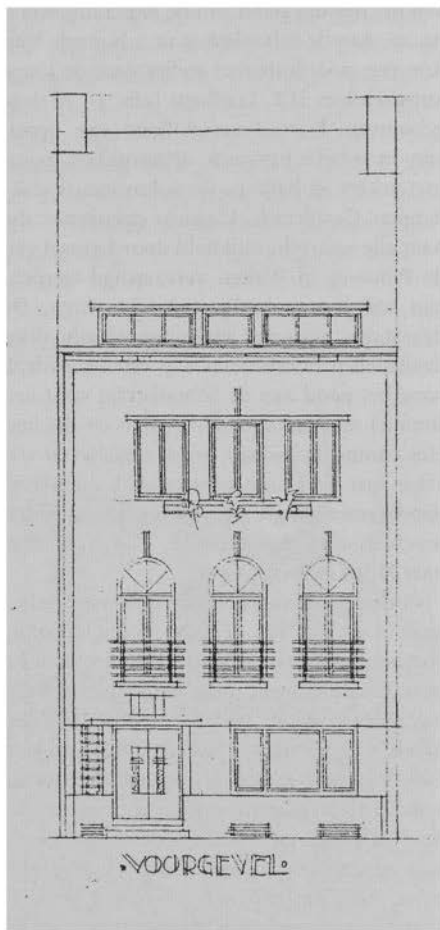

De voormalige apotheek die al snel plaats maakte voor comestibleszaak Pieters-Teeuwen. Sarolestraat 3. Balkons met balustrades, vergelijkbaar met huis Hustinx. De driedeling is ook in dakkapellen en in de daklijst te zien. Fraaie lijsten met druppels, krullen en schelpvormen. [afbeelding 3]

Heerlen, met paard en wagen op de Heerlerbaan in botsing met een onverlicht obstakel. Het paard steigerde en Van Kan raakte zodanig gewond aan zijn been door een losgeschoten dissel dat hij in de loop van de nacht, ondanks opname in het ziekenhuis, aan bloedverlies overleed. Dokter Hustinx was erbij maar stond machteloos.

Van Kans dood werd alom betreurd, maar in de 'vakliteratuur' bleef het verscheiden onvermeld. Door de onduidelijke politieke situatie werd niet alleen de post van stadsarchitect van Heerlen voorlopig niet ingevuld, maar ook landelijk was er sprake van ernstige stagnatie in het bouwbedrijf. Na 1918 was in Heerlen Jos Klijens, die met Theo van

Kan de schoolbanken in Aken deelde, enige tijd voor de gemeente werkzaam. Klijens verblijf in Heerlen resulteerde onder andere in het bijzondere gevelontwerp voor apotheek Claessens aan de Bongerd. Theo van Kans overlijden betekende bij de vakbroeders zeker niet uit het oog uit het hart. In 1919 richtte de Maastrichtse schrijver Felix

Woning en praktijk voor tandarts Gerards, Dautzenbergstraat 44 ontworpen door Alphons Boosten in 1933. Nu is het in gebruik als woonhuis en praktijk door tandarts M. Passage. De vlakke gevel sluit aan in de rij, de opzet getuigt grotendeels van een harmonische symmetrie, uitgezonderd de benedenverdieping. Niet alleen wijst de roedenverdeling in de drie boogramen naar Van Kan. Ook de twee raamtypes, rond en rechthoekig, zijn aan Van Kans pand aan de Schoolstraat ontleend.

Foto: Lidwien Schiphorst en Stadsarchief Heerlen, Archief A. Boosten.

Een oude prent van het woonhuis met atelier Schoolstraat 1 voor Leufkens, daarna al snel kantoor van de bruinkoolmij. Bergerode. De blokachtige opzet vertoont over de front- en zijgevels rondboog- en rechte ramen, en rondbooglijsten. Met kleine, rondboogramen doorbroken daklijsten en tal van decoratieve, plastische schilden in gietbeton. Momenteel is het pand bewoond door het kunstenaarsrechtspaar Nic en Vera Tummers-Van Hasselt. [afbeelding 4]

Stadsarchief Heerlen fotocoll.nr. 119

Rutten het tijdschrift *Kunst in Limburg* op. Het redactiesecretariaat bevond zich te Heerlen aan de Geerstraat, bemand door architect en bouwkundige Jos Ritzen. Deze schreef in het tweede nummer een waardevolle terugblik op het werk van Van Kan. Ritzen begon zijn loopbaan met een [kortdurend] samenwerkingsverband met de Maastrichtse architect Alphons Boosten. Boosten was tijdens de Eerste Wereldoorlog enige tijd eveneens bij de grens aan de Locht als wpendienaar gelegerd. Bewondering voor het werk van Van Kan had Boosten al laten blijken in een van zijn woonhuisontwerpen, een grote villa aan de Heerderweg, met rondboogramen in een verdeling van kleine rechthoeken. Toen Boosten in 1933 in Heerlen aan de Dautzenbergstraat de opdracht voor een woonhuis met praktijkruimtes kreeg van tandarts Gerards dacht hij weer aan Van Kan. Nu citeerde Boosten de typerende rond-

boogramen met de stralenroeden bovenin, zoals die in Heerlen aan het woonhuis met atelier van de Schoolstraat voorkomen. Dit woonhuis dat nu nog door Van Kan en Bücher getekend werd is nu eveneens Rijksmonument Jongere Bouwkunst 1850-1940.

Met dank aan mijn moeder Tiny Schiphorst-Huys, Nic. H. Tummers, R. Braad en P. Brock. L. Schiphorst is medewerkster van het VITRUVIANUM, Centrum voor architectuur in de Euregio.

Literatuur:

J. RITZEN, 'Théophile van Kan, overleden 1914', in: *Kunst in Limburg* [1919].

H. VALK, 'Bouwkunst van Théophile van Kan', in: *Klei* [1920]

M. HABETS, P. MERTENS, N. TUMMERS [et al.] *Architectuur uit de 20e eeuw in Limburg*, [Heerlen 1985]

P. MERTENS, N. TUMMERS, L. VERPOEST, *Jongere Bouwkunst, architectuur en stedeboouw van 1850 tot 1940 in Limburg*, [Zwolle/Maastricht 2001]

J. VAN GEEST, *Heerlen Architectuur en Stedeboouw 1850-1940* [Zwolle-Heerlen 2004].

Het silicosevraagstuk

DOOR BART GIELEN

Gedurende het interbellum van de vorige eeuw zwaaide de uit Utrecht afkomstige geneesheer A.H. Vossenaar de scepter over de Geneeskundige Dienst der Nederlandse Steenkolenmijnen. Een medisch instituut dat hij zelf in 1918 op initiatief van de Staatsmijnen en de Oranje-Nassaumijnen oprichtte naar aanleiding van de stijgende sociale lasten voor het mijnbedrijf als gevolg van het toenemend aantal mijnwerkers in combinatie met de gebrekkige medische voorzieningen. Al vanaf zijn aanstelling was de kersverse hoofdmijnarts zowel op financieel, als op medisch terrein volledig verbonden aan zijn werkgevers, de mijndirecteuren. Deze afhankelijkheidsrelatie bepaalde voor het leeuwendeel zijn houding ten aanzien van de werkende klasse. Op ondubbelzinnige wijze liep Vossenaar in de pas met de mijndirecties, waarbij hij het economisch belang van de steenkolenmijn liet prevaleren boven het sociale aspect van de mijnwerker. Ook met betrekking tot het erkennen van beroepsziekten had de hoofdmijnarts een uitgesproken mening.

In 1925 sprak de medisch adviseur van de Rijksverzekeringsbank [rvb], P.H. van Eden, in het Haagsch Maandblad over het ethisch en morele kader van een bedrijfsarts. *'Gelukkig is aan den arts ... een volkomen onpartijdige rol toebedeeld. Hij moet 'niemand zuliebe und niemand zuleide' zijn wetenschappelijk oordeel uitspreken. Hij moet ... zorgen dat de arbeider volgens de hem wettelijke toekomende rechten wordt behandeld, maar ook dat de werkgever voor onrechtmatige belasting bewaard wordt.'*¹ Verder dan een beschrijving van de intermediaire positie van de bedrijfsarts ging Van Eden niet. Ook P.A. van Luyt, de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie, stelde voorop dat de bedrijfsarts het vertrouwen diende te hebben bij de werkgever en werknemer voor de vervulling van de behartiging van de gezondheidsbelangen van het personeel.² De bedrijfsarts als de onafhankelijke medische rechter.

Bovengenoemd citaat uit Van Edens artikel was een reactie op de geneeskundige praktijken van de Geneeskundige Dienst der Nederlandse Steenkolenmijnen in de eerste helft

van de jaren twintig van de vorige eeuw. Het mijnartseninstituut bestond sinds 1918 en was een initiatief van de Staatsmijnen en de particuliere Oranje Nassaumijn om de groeiende ongevallenkosten ten tijde van de Eerste Wereldoorlog de kop in te drukken. De hoofdmijnarts van deze bedrijfsgebonden medische dienst, de uit Utrecht afkomstige controlerende geneesheer van de rvb, A.H. Vossenaar [1869-1954], zou er zich schuldig aan hebben gemaakt mijnwerkers die bij een ongeval betrokken waren geweest, niet vrij te laten in hun recht om voor nabehandeling een arts naar eigen keuze te nemen. Verdere medische behandeling door een mijnarts leidde namelijk tot een aanzienlijke verkorting van de duur van de arbeidsongeschiktheid. Verder zouden in deze periode bedrijfsongevallen niet aan de Rijksverzekeringsbank worden aangegeven, om zodoende de indruk te wekken dat de mijnondernemingen gevrijwaard waren van gevaar. Zelf verklaarde Vossenaar geheel in naam van de mijnwerkers te handelen. Met andere woorden: *'niemand zuliebe und niemand zuleide'*.

Buste van de uit Utrecht afkomstige mijnarts A.H. Vossenaar, gemaakt door kunstenaar Helligwag Blaauw. Vossenaar was van 1917 tot 1939 als hoofdmijnarts werkzaam. In 1918 richtte hij de Geneeskundige Dienst der Nederlandse Steenkolenmijnen op.

In hoeverre moet deze opmerking serieus genomen worden?

In tegenstelling tot de enigszins milde woordspelingen van Van Eden ten aanzien van Vossenaar, vegen contemporaine geschiedschrijvers de vloer aan met zijn medische leiderschap.³ Vossenaar als een 'gezondschrijver' met fascistische opvattingen, die zich alleen bekommerde om de belangen van de mijndirecties. Zijn deze harde bewoordingen gerechtvaardigd? Had het hoofd van het mijnartseninstituut oog voor het welzijn van verongelukte mijnarbeiders? Centraal in dit artikel staat de verhouding tussen Vossenaar en de mijndirecties enerzijds, en de relatie tussen hem en de mijnwerkers, met daaraan verbonden de mijnvakbonden, anderzijds. Binnen dit krachtenveld kan het thema van de beroepsziekten, en met name de stoflongenproblematiek, als toetssteen ge-

bruikt worden. Voor het erkennen van beroepsziekten was, en is, de stand van de medische wetenschap van cruciaal belang. Bij een onderzoek dient de medicus een moreel en ethisch onafhankelijk standpunt in te nemen, of hij nu aan een bedrijf gebonden is of niet. In dit artikel zal gekeken worden naar de medische, maar vooral persoonlijke opstelling van Vossenaar ten aanzien van de wenselijkheid om silicose, stoflongen, op te nemen als beroepsziekte in de Ongevallenwet. Zijn bevindingen hadden hierop immers grote invloed.

Beroepsziekten: houding van mijndirectie en Vossenaar

De rode draad in de loopbaan van Vossenaar als hoofdmijnarts was de aanwezigheid van beroepsgerelateerde lichamelijke aandoeningen. Voor het mijnbedrijf waren dit de volgende ziekten: mijnwormziekte, nystagmus [oftewel oogsidderen], gewrichtspijnen door mechanisch boren en tot slot silicose, beter bekend als stoflongen. Vooral deze laatste ziekte is in negatieve zin onlosmakelijk verbonden met de mijnindustrie. In de periode dat Vossenaar aan het hoofd van de medische dienst van de mijnen stond, rees bij bepaalde groeperingen, zoals politici, vakbonden en werkgeversorganisaties, de vraag of beroepsziekten in het algemeen wel of niet moesten worden opgenomen in de Ongevallenwet. Een doorbraak kwam in de tweede helft van de jaren twintig. De Internationale Arbeiders Organisatie [IAO] stelde in 1925 een verdrag op, waarin beroepsziekten gelijkgesteld werden aan beroepsongevallen. Bedrijfsgerelateerde aandoeningen moesten nu financieel gecompenseerd worden. Ook Nederland ratificeerde deze overeenkomst, met als gevolg dat in 1928 beroepsziekten een wettelijke status kregen. Groot discussiepunt was echter: welke aandoeningen kwamen in aanmerking voor erkenning als beroepsziekte? Dit werd voor een deel aan de afzonderlijke overheden overgelaten.

Op 23 mei 1927 diende de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid, J.R. Slotemaker de Bruïne, een wetsontwerp in tot wijziging van de Ongevallenwet 1921. Naast de ziekten die door de IAO als erkend waren aangewezen, somde Slotemaker nog een aantal andere aandoeningen op die in zijn ogen de status van erkende beroepsziekte moesten krijgen. Hiervoor kwamen in aanmerking: mijnwormziekte, nystagmus, peeschede-ontsteking, bevrozing, hitteberoerte en zonnesteek. In navolging van de uitspraak van zijn Duitse collega Heinrich Brauns dat *'erhebliche Kosten aus der Entschädigung nicht entstanden (sind)'* was Slotemaker van mening dat van een lastenvermeerdering voor de ondernemers geen sprake was.⁴ De mijn-directies daarentegen zagen donkere wolken in het wetsontwerp en beschouwden het toevoegen van de oogziekte nystagmus aan de lijst van erkende beroepsziekten, als het openen van de doos van Pandora. De luie aard van de mens zou aangewakkerd worden, aldus de mijn-directies. *'Dat de te brengen offers in het overgrootste gedeelte aan de knoeiers en de weinig werkwilligen ten goede zullen komen, omdat juist deze aandoening [nystagmus], nu zij wordt verbonden met de mogelijkheid van niet onbelangrijke uitkeeringen, aan deze laatste groep, zoo uitstekenden kansen geeft. [Uitkeringen zullen] iedere geestkracht doden en hen ondanks hooge uitkeeringen ... vervormen tot klagende en morrende en dus ongelukkige mensen.'*⁵

In tegenstelling tot de ondubbelzinnige en harde uitspraken van de mijn-directies met betrekking tot het gevaar voor simulanten en misbruik was de kritiek van Vossenaar wat genuanceerder. Zo gaf hij in een nota van 28 maart 1928 te kennen dat de gelijkstelling van beroepsziekten met ongevallen in stijgende mate tot moeilijkheden en geschillen zou leiden, *'hoe meer men zich bij de invoering van daarmee verwant geachte afwijkingen van de eigenlijke 'technopathien' verwijderd.'*⁶ De hoofdmijnarts doelde hier op een rapport van een adviescommissie voor het

wetsontwerp, de Commissie van Rapporteurs, waarin ook aandoeningen als zonnesteek en hitteberoerte als mogelijke kandidaten 'beroepsziekten' geïdentificeerd werden. Volgens Vossenaar kwamen deze aandoeningen voor bij de meest verschillende beroepen, waarvan overigens een causaal verband met de uitoefening van een bepaald beroep ontbrak.⁷

Onderzoek naar mijnwormziekte en nystagmus

De mijn-directies konden opgelucht ademen. Nystagmus verscheen niet op de lijst van erkende beroepsziekten, aangezien de medische kennis hiervan nog niet als voldoende werd beschouwd. Alleen in het geval van mijnwormziekte waren de mijn-ondernemingen verplicht hun arbeiders schadeloos te stellen. Periodiek onderzoek door Vossenaar naar de aanwezigheid van mijnworm in de Limburgse mijnindustrie wees echter uit, dat het percentage geïnfecteerde mijnwerkers te verwaarlozen was. Zo onderzocht de hoofdmijnarts in 1930 3650 mijnarbeiders op het voorkomen van het mijnwormvirus.⁸ In de ontlasting van slechts twee mijnwerkers trof hij wormeieren aan. Beide arbeiders waren bovendien afkomstig uit het buitenland.⁹ Hij concludeerde dan ook dat de mijnwormziekte voor de Nederlandse mijnen geen bedreiging vormde en achtte een verder jaarlijks onderzoek overbodig. Ook de uitkomsten van het AMF staaften deze conclusie.¹⁰

De aanwezigheid van de oogziekte nystagmus bij mijnwerkers had te maken met onvoldoende ondergrondse verlichting.¹¹ In de periode waarin nog niet duidelijk was of oogsideren wel of niet in de lijst van erkende beroepsziekten zou voorkomen, verrichtte Vossenaar onderzoek naar de optimale verlichting voor de mijnwerker. Het stond voor hem 'onomstotelijk' vast dat van het aantal arbeiders dat nystagmus vertoonde, slechts een uiterst gering percentage het werk opgaf.¹² Volgens Vossenaar was het

Mijnwerkers aan het werk in een pijler met een afbouwamer. De vervanging van de pikhouweel door deze pneumatische hamers zorgde voor meer gevallen van stoflongen. Vanaf midden jaren dertig ging men werken met afbouwhamers met waterinjectie om de stofontwikkeling te reduceren.

Stadsarchief Heerlen fotocoll.nr. 14056

overgrote gedeelte van de mijnwerkers zich niet eens bewust van het verschijnsel oogsidderen. Hij baseerde deze stelling door te verwijzen naar een onderzoek van de medici Bartels en Knepper in het Roergebied.¹³ Daar verzuimde slechts één procent van het aantal vastgestelde gevallen. Met deze gegevens in zijn achterhoofd, was voor Vosse naar duidelijk dat er een causaal verband bestond tussen de dalende conjunctuur in het mijnbedrijf en het groot aantal verzuimde diensten. Het hoge percentage verzuim was volgens hem niet alleen het geval bij oogsidderen. Zo stelde hij *'dat de mogelijkheid ... onder ogen dient te worden gezien, dat een lijder aan ziekteverzuim enz. de voorkeur geeft. Een dergelijk verlangen zou ongetwijfeld de verdenking motiveeren, dat het meer om ziekengeld en invaliditeitsrente te doen is dan om herstel en ruimere toekomstmogelijkheden.'*¹⁴

Al met al waren de mijndirecties en Vosse naar met hen, afkerig van het plaatsen van nystagmus en mijnwormziekte op de lijst van wettelijk erkende beroepsziekten. Zij beschouwden dit namelijk als een verhoging van de sociale lasten. De kostenstijging bleef echter voor een deel uit, mede doordat nystagmus niet in de Ongevallenwet verscheen, maar via het ziekenfonds van het Algemeen Mijnwerkersfonds [AMF] werd behandeld.

Een nieuwe mijnwerkersziekte: silicose

In de jaren dertig verscheen een nieuwe ziekte op het medisch toneel van de Limburgse mijnindustrie. Deze aandoening zou de tot dan toe heersende mijnwerkersziekten volledig in de schaduw stellen. Met het publiekelijk en wetenschappelijk openbaren van de nieuwe mijnwerkersziekte in Nederland in het begin van de jaren dertig luidden de

Longinstituut van de gezamenlijke mijnen te Treebeek. Hier werden mijnwerkers onderworpen aan een onderzoek. Stadsarchief Heerlen fotocoll. nr. 1858

mijnondernemingen de noodklok. Het lage kostenplaatje zou wel eens tot het verleden gaan behoren. Het betrof de longaandoening silicose. De chronische longziekte silicose staat in de volksmond bekend als stoflongen. Oud-mijnwerkers duiden deze ziekte aan als *stjub*.¹⁵ Medisch correcter is het om te spreken over pneumoconiose dan over silicose. Pneumoconiose is een verzamelnaam van chronische longaandoeningen die veroorzaakt worden door het langdurig inademen van microscopisch kleine stofdeeltjes. Silicose is hiervan slechts een onderdeel, en wordt alleen veroorzaakt door het langdurig inademen van amorf silicium-dioxide [SiO_2].¹⁶ Dit is een kwartshoudende stof die in de mijnindustrie als steenstof vrijkomt bij het afdiepen van mijnschachten en het aanleggen van steengangen. Ook in andere industrietakken, zoals de zand- en kleisteenwinning en de aardewerk- en keramiekindustrie, staan arbeiders bloot aan de gevaren van silicium. Bij de mijnwerkers in de steenkolen-

mijn leidt de langdurige blootstelling aan vrijgekomen steenstof tot bindweefselvorming [fibrose] in de longen. Zelfs met de huidige stand van zaken op medisch gebied is het nog een raadsel hoe dit proces zich ontwikkelt. Het gevolg van de fibrose is een aantasting van de elasticiteit van het longweefsel, waardoor de longfunctie sterk afneemt en het hart overbelast raakt.¹⁷ Silicoselijders hebben last van benauwdheid en kortademigheid, en zijn daardoor veelal aangewezen op de zuurstoffles. De ziekte kan zich lange tijd na het begin aan de blootstelling van het steenstof, soms na tien à vijftien jaar pas openbaren.

De ernst van silicose hing af van de langdurigheid van de blootstelling aan stof, het soort stof dat de arbeider inademde en van de hoeveelheid stof die bij het arbeidsproces vrijkwam. Dit laatste werd grotendeels bepaald door het instrumentarium dat de mijnwerker gebruikte bij het winnen van kool. De allereerste kolenontginningen von-

den plaats door middel van een pikhouweel. De hoeveelheid vrijgekomen stof was hierdoor beperkt. De mechanisatie van de Limburgse mijnindustrie in de jaren twintig bracht een modernisering van de koolwinning met zich mee. De nieuwe pneumatische afbouwhamer veroorzaakte echter een vergroting van de stofontwikkeling en leidde daarmee tot een toename van het aantal longklachten. Silicose en gemechaniseerde mijnbouw konden zodoende niet los van elkaar worden gezien.

Volgens Vossenaar was niet de rationele bedrijfspolitiek, waarbij de hoeveelheid gedolven kool op de seconde was vastgesteld, de oorzaak van de geestelijke en lichamelijke aantasting van de mijnwerkers. Hij weet de klachten van de arbeiders juist aan de vakbondsbestuurders zelf. Het was volgens hem *'funest, dat bij den arbeiders door vlugschrijften e.d. soms onbewust de gedachte wordt gewekt, dat hij wordt uitgebuit. Hierdoor wordt hem de arbeidsvreugde ontnomen, hetgeen zijn moreel ondermijnt. Toch is bij het overgrote deel der Limburgsche mijnwerkers de arbeidsvreugde nog aanwezig.'*¹⁸ Verder was hij van mening dat door de vakverenigingen de arbeider voortdurend werd voorgehouden *'hoe onbevredigend zijn toestand is, hoe donker zijn toekomst, hoe onwaardig hij behandeld wordt en slechts het doel dient den 'kapitalist' een gemakkelijk leventje te bezorgen.'*¹⁹

Begin van de medische expertise op het gebied van silicose

In 1930 vond er in de Zuid-Afrikaanse ertsmijnen van Witwatersrand een onderzoek plaats naar het voorkomen van silicose. Nadat de verontrustende resultaten van dit onderzoek ons land bereikten, kwam ook hier de silicosekwestie onder de publieke en medisch-wetenschappelijke aandacht.²⁰ In vergelijking met de Duitse onderzoeksresultaten liep de Nederlandse medische wetenschap omtrent het stoflongenonderzoek achter. In

Duitsland was silicose al in 1929 erkend als beroepsziekte; in Nederland waren er zelfs in het begin van de jaren dertig nog onvoldoende gegevens beschikbaar om een stoflonganalyse voor de Limburgse mijnen te maken. Dit bleek uit een afschrift dat Vossenaar in november 1932 aan de Juridische Afdeling van de Oranje-Nassaumijnen stuurde, naar aanleiding van een verzoek om een samenvatting te geven van de stand van zaken van het silicosevraagstuk. Volgens de hoofdmijnarts zou het nog wel een jaar kunnen vergen om *'ons zonder voorbehoud over de hier bestaande toestanden met goede gegevens en dus met afdoend gezag [te] kunnen uitspreken.'*²¹ Verder stelde hij dat de medische gegevens omtrent de silicosekwestie in Duitsland niet van toepassing waren op de Nederlandse mijnindustrie, aangezien de Limburgse mijnwerker bij het ondergrondse werk te maken had met een minder stofrijk gesteente.²²

Maar ook met betrekking tot de alarmerende conclusies van het silicose-onderzoek in de ertsmijnen in Witwatersrand, waarschuwde Vossenaar dat men zich niet teveel moest laten meeslepen door de resultaten. Primitieve rassen aldaar reageerden nu eenmaal afwijkend op andere longinfecties, en dus ook op de gevolgen van het inademen van kwartsstof, aldus de hoofdmijnarts. Ook in zijn rapport uit 1934, waarin de bevindingen van het onderzoek naar het voorkomen van silicose uiteen werden gezet, benadrukte Vossenaar nogmaals dat de omvang van de silicose-problematiek in Zuid-Afrikaanse goudmijnen niet relevant was voor de Nederlandse wetgeving. De grootte van het aantal silicoselijders in Zuid-Afrika weet hij aan het feit dat de inboorling nou eenmaal gevoeliger was voor besmetting dan de gemiddelde Europeaan.²³

'Bij alle waardeering voor het belangrijk werk, dat in Zuid-Afrika is verricht, moge niet uit het oog worden verloren, dat een onder andere omstandigheden plaats vindende werkwijze in haar invloed op een ander menschen-

Houwer Mathieu Gielen aan het werk in de Oranje Nassamijn II. Hoewel door het gebruik van afbouwhamers met waterinjectie de stofontwikkeling ondergronds afnam bleef de mijnarbeid een bedreiging voor de gezondheid van de 'koempels'.

Foto: Collectie Gielen.

ras, geen uitgangspunt behoort te zijn voor de toepassing van daaruit af te leiden gevolgtrekkingen voor onze Westersche verhoudingen', aldus de hoofdmijnarts.²⁴ Vossenaar zocht naar bewijzen om zodoende aan te kunnen tonen dat het erkennen van silicose naast de 'medische dilemma's', vooral ook sociale en financiële problemen zou veroorzaken. Hij vreesde voor een verhoging van het aantal 'rentewenschen' als stoflongen werden opgenomen. Extra financiële ballast voor de mijndirecties ten tijde van een economische depressie was natuurlijk uit den boze.

Vossenaar als pionier van het silicoseonderzoek

Als gevolg van het agenderen van de wettelijke erkenning van silicose als beroepsziekte van kolenmijnwerkers door de IAO voor hun achttiende Internationale Arbeidersconferen-

tie [IAC] in juni 1934, besloot Vossenaar vanaf medio februari 1934 vijfhonderd steenhouders te onderzoeken op het voorkomen van longafwijkingen.²⁵ Aangezien hij tijdens deze conferentie als technisch raadslid de werkgevers vertegenwoordigde, wilde de hoofdmijnarts door middel van een medisch onderzoek wetenschappelijk kunnen aantonen in hoeverre er in de Nederlandse mijnbouw silicose voorkwam. Na drie maanden studie en röntgenologisch onderzoek verscheen op 24 mei de silicose-nota van Vossenaar. Dit rapport was in de Nederlandse geneeskundige wetenschap de eerste grootschalige medische expertise op het gebied van stoflongen. De hoofdmijnarts beschouwde zijn nota als het medisch bewijs dat silicose geen gevaar opleverde in de Limburgse mijnstreek. De onderzochte mijnwerkers bleken allemaal in een 'volmaakten gezondheid te verkeren'. Deze conclusie was zowel begrijpelijk als tegen-

strijdig. Dat Vossenaars onderzoekspatiënten in een blakende gezondheid verkeerden, wekt geen verbazing in een tijd waarin het jaag- en drijfsysteem de zwakke van de sterke mijnwerkers scheidde. Gedurende de economische malaise van de steenkolenmijnen in de jaren dertig waren de ouderen en fysiek zwakkeren de eerste slachtoffers van het door de mijndirecties ingestelde selectieproces, onder de noemer van een gerationaliseerd economisch beleid. Zij die niet het quotum kolen haalden, werden de laan uitgestuurd. In de hoogtijdagen van dit darwinistische beginsel van *survival of the fittest* selecteerde Vossenaar zijn mijnwerkers.

Anderzijds was de conclusie 'allen verkeren in volmaakten gezondheid' nogal merkwaardig. Een jaar voor zijn onderzoek liet de hoofdmijnarts in een zeer vertrouwelijke brief aan de mijndirecties namelijk doorschemeren dat zich in de Limburgse mijnindustrie wel degelijk enkele 'tragische' gevallen voordeden. Hieruit was af te leiden dat *'silicose hier een bijzondere uitbreiding heeft gevonden.'*²⁶ Volgens Vossenaar zou de samenstelling van het gesteente de eigenschappen bezitten om zelfs de *'jonge arbeidskrachten in betrekkelijk korten tijd te vernietigen.'*²⁷

De bevindingen van de hoofdmijnarts in zijn rapport van mei 1934 bepaalden in de eerste jaren na het verschijnen de meningsvorming ten aanzien van de wenselijkheid om stoflongen schadeloos te stellen. Eerder en vergelijkend onderzoeksmateriaal naar het voorkomen van silicose in de Limburgse mijnstreek ontbrak. Hierdoor beschikte Vossenaar over het monopolie van de kennis rondom stoflongen. Zelfs het nieuwe hoofd van het Staatstoezicht op de Mijnen, hoofd-ingenieur W.A.J.M. van Waterschoot van der Gracht, vertrouwde blindelings op de medische analyses van Vossenaar. Met betrekking tot de silicosekwestie schreef hij dan ook in zijn jaarverslag van 1935 *'dat echte silicose echter nog geenszins bij onze mijnwerkers [is] verspreid en het is, bij enige voorzorg, wel zeer onwaarschijnlijk, dat deze ziekte ooit in onze*

*mijnen wordt opgedaan ... Echte silicose komt bij onze mijnwerkers gelukkig zelden voor en bij de meeste dezer gevallen had de patiënt lang in buitenlandse mijnen, in ander, erkend gevaarlijk gesteente, gearbeid.'*²⁸

'Potverteeren in den meest algemeenen zin'

Volgens Vossenaar hadden de Nederlandse mijnwerkers geen enkel gevaar te vrezen van mogelijke silicose. Waarom bleef de hoofdmijnarts, dan zo mordicus tegen de wettelijke erkenning van silicose, gezien zijn opvatting dat de silicoseproblematiek geen rol van betekenis speelde in de Limburgse mijnbouw? Hiervoor gebruikte hij geen medische argumenten, maar hamerde hij op de financiële moeilijkheden die het opnemen van stoflongen in de Ongevallenwet voor de mijnondernemingen met zich mee zou brengen: *'De financiële toestand der arbeiders en van hun nagelaten betrekkingen wordt als regel veel gunstiger, indien bij arbeidsongeschiktheid en overlijden de bepalingen der Ongevallenwetten van toepassing zijn. Vandaar dat een natuurlijk streven te verwachten zal zijn, bij ziekte of dood door longziekten van allerlei aard, maar ook bij andere afwijkingen, daarvoor een beroepsziekte aansprakelijk te stellen.'*²⁹

Vossenaar verweet de mijnwerkersvakbonden dat hun streven om beroepsziekten erkend te krijgen, de mijnbedrijven nodeloos in financiële moeilijkheden zou brengen. Het bezorgen van voordelen aan de arbeiders moest volgens de hoofdmijnarts worden bezien in het licht van het algemeen socialistisch beginsel. *'Potverteeren in den meest algemeenen zin en daar waar dit maar enigszins mogelijk is, en knevelen van het bedrijfsleven, welke ook de nabijgelegen of verwijderde gevolgen daarvan zijn, blijken wel de leidende gedachten van het destructief streven der partij [Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond]. Na voortdurend den arbeiders door onophoudelijke propaganda alle arbeidsvreugde te hebben ontnomen, wordt de bodem voorbereid voor*

het aankweken van verlangens naar minder arbeid, meer loon en mogelijkheden door middel van sociale verzekering allerlei 'schadeloosstellingen' binnen te halen met weinig scrupules ten opzichte van de middelen en wegen om daartoe te geraken'.³⁰

Silicose erkend als beroepsziekte, maar dan niet in de Limburgse steenkolenmijnen

Op 4 juni vertrok Vossenaar naar de IAC te Genève. Als technisch raadslid had hij de taak om de secretaris van het Verbond van Nederlandse Werkgevers, Cort van der Linden, van medisch advies te voorzien. Teneinde de bestaande lijst van erkende beroepsziekten aan te vullen met silicose, stelde de IAO een commissie in, bestaande uit tweëndertig leden. Zij moesten een onderzoek verrichten naar de diagnose en het klinische verloop van silicose. Ook Vossenaar nam deel aan deze commissie. Zijn medische bevindingen hadden echter niet het door hem gewenste resultaat: silicose werd toegevoegd aan de lijst van erkende beroepsziekten.

Vossenaar was vervolgd over de uitkomsten van de arbeidersconferentie. Later oordeelde hij cynisch dat iedere wetenschappelijke uiteenzetting en zorgvuldig bewerkte feitenmateriaal tegenover de coalitie van vakvertegenwoordigers, politici en ambtenaren een hele slechte kans kreeg.³¹ Silicose mocht dan wel door de IAC een wettelijke status hebben gekregen; de link met het Nederlandse mijnbedrijf was nog niet gelegd. De vraag of de longziekte ook van toepassing was op de kolenmijnindustrieën werd aan de nationale overheden zelf overgelaten.³² Het strijdtterrein verplaatste zich dientengevolge van Genève naar Nederland. De Nederlandse regering moest nu onderzoeken of de mijnindustrie in verband met silicose in de lijst van aansprakelijk gestelde bedrijven geplaatst moest worden.

In een conceptantwoord aan de minister van Sociale Zaken beval de RVB op 12 juli 1935

de opneming van silicose in de Ongevallenwet 1921 aan, maar plaatste grote kanttekeningen bij het idee de mijnbedrijven daar bij te willen betrekken. De RVB koos de kant van Vossenaar en citeerde in de brief aan de minister zelfs letterlijke passages van zijn rapport.³³ Mocht de mijnondernemingen wel aansprakelijk gesteld worden, zo waarschuwde de RVB, dan zou de wens om in aanmerking te komen voor schadeloosstelling allicht leiden tot vele aanvragen, die toch afgewezen moeten worden. Het onderzoeken of een mijnwerker wel of geen silicose had, achtte de RVB als vrij kostbaar.³⁴

Ook het in naam onafhankelijke hoofd van het Staatstoezicht op de Mijnen, Van Waterschoot van der Gracht, verenigde zich volledig met het conceptadvies van de RVB voor de regering. En ook hij hanteerde het rapport van de hoofdmijnarts als uitgangspunt. Zo schreef Van Waterschoot van der Gracht dat *'door de hier weinig, of misschien in het geheel niet voorkomende echte zware silicose in onze wet te halen, men een stortvloed van patiënten [zal] krijgen, die beweren of van wie beweerd wordt, dat zij aan de nieuwe beroepsziekte silicose lijden, zonder dat daarvoor eenige redelijke grond bestaat.'*³⁵ Het zag ernaar uit dat Vossenaar met zijn pleidooi tegen de opneming van het mijnbedrijf in de lijst van aansprakelijke industrieën een overwinning zou gaan behalen. Het silicose-rapport leverde immers hiervoor het bewijs, aldus zowel de hoofdmijnarts en het bestuur van de RVB en de Hoofdingenieur van de Mijnen met hem. De minister van Sociale Zaken nam het advies van de RVB om de mijnindustrie niet op te nemen in het wetsontwerp geheel over. De mijnondernemingen werden vooralsnog niet in de lijst opgenomen.³⁶

Van medisch monopolie naar sociale kwestie

In 1936 werd het voorontwerp tot wijziging van de Ongevallenwet bij de Hoge Raad van

Een mijnwerker werkzaam in een handpijler draagt een stofmasker. Deze waren onder de mijnwerkers niet erg populair gezien de hoge temperaturen ondergronds. Het masker belemmerde het zicht en bemoeilijkte de communicatie.

Stadsarchief Heerlen fotocoll.nr. 24798

Arbeid [HRvA] ingediend. Dit orgaan was het uitvloeisel van de Radenwet, een van de drie sociale verzekeringswetten die vlak na de Eerste Wereldoorlog tot stand kwam.³⁷ De HRvA was een publiekrechtelijke instelling en had tot taak de regering in sociale zaken van advies te voorzien. Aan de HRvA was een subcommissie verbonden, die als een soort adviesorgaan binnen het adviesorgaan optrad. De uitkomsten van deze subcommissie bepaalden de standpunten in de Hoge Raad. In de subcommissie die de wijziging van de Ongevallenwet 1921 moest voorbereiden, de Commissie-Veraart, hadden Vossenaar, [namens het verbond van Nederlands Werkgevers] en Chr. Van de Bilt, de voorzitter van de ANMB [namens de Nederlands Verbond van Vakverenigingen, nvv] zitting.

Ook hier wilde Vossenaar zich medisch en wetenschappelijk verantwoorden aan de hand van een rapport. De nieuwe conclusies brachten ook nu weer weinig nieuws: in Limburg waren geen silicoselijders te vinden. Deze bevinding stond echter in schril contrast met zijn uitspraken een maand eerder tijdens een vergadering van de commissie van bedrijfsingenieurs. Vossenaar concludeerde toen dat naar aanleiding van een onderzoek onder steenhouwers op de Staatsmijnen Emma, Hendrik en Maurits, het werk voor een *'betrekkelijk geringe groep gesteente-houwers'* niet geheel onschuldig was gebleken. Volgens hem diende men dan ook met deze bevindingen rekening te houden.³⁸ Deze negatieve resultaten kwamen in zijn nieuwe rapport niet naar voren. Voor hem stond zelfs vast *'dat wat tot heden met betrekking tot de oor-*

*zaken der silicose is vermeld niet bevredigt; terwijl het ontoelaatbaar schijnt bepaalde waarnemingen [mijn cursiveringen BG] te generaliseren en overal daar waar steen wordt bearbeid en steenstof ontstaat als een bron van silicose te kwalificeren.*³⁹ Deze bepaalde waarnemingen, waarover de hoofdmijnarts het had, waren zeer waarschijnlijk de *'betrekkelijk geringe groep'* steenhouwers die wel te kampen hadden met stoflongen. Deze waren in zijn ogen dus slechts uitzonderingsgevallen.

Tijdens de vergaderingen van de subcommissie speelde de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie P.A. Luyt een grote rol. Door zijn inbreng kreeg de discussie over de vraag of de mijnondernemingen gerelateerd moesten worden aan silicose, een geheel andere wending. Hij stelde namelijk dat de arbeider niet teveel de dupe mocht worden van *'wetenschappelijke strijdvrage'*.⁴⁰ De voorzitter van de ANMB, Van der Bilt, zag zich in dit argument gesterkt, en voegde daar gelijk aan toe dat het ontbreken van medische kennis niet ten koste van de mijnwerkers moest gaan.⁴¹ Het accent van de silicosekwestie verschoof op deze manier van een klinisch-medisch standpunt in een sociaal probleem. Hiermee werd de enige troefkaart van Vossenaar, zijn monopolie op de kennis omtrent silicose, steeds meer ondermijnd, en *'werden de etiologische stofwolken waarachter [de hoofdmijnarts] zich schuil hield, met kracht weggeblazen'*.⁴² Tijdens de tweede vergadering van de subcommissie kreeg het advies van Van der Bilt tot opnemng van de mijnindustrie in de Ongevallenwet een meerderheid van stemmen: negen stemmen voor, drie stemmen tegen.

Net zoals bij de vergaderingen van de subcommissie, kwam bij de HRvA eveneens duidelijk naar voren dat een meerderheid van de commissieleden de voorkeur gaf aan het sociale verzekeringsaspect boven een medische en klinische benadering van de silicosekwestie. Ook hier verwoordde Luyt nogmaals dat de mijnwerkers geen slachtoffers mochten worden van een geneeskundig en

wetenschappelijk debat. Verder vroeg hij zich af waarom sommigen zich zo sterk verzetten, als er zich maar zo weinig gevallen voordeden.⁴³

Toen duidelijk bleek dat de mijnondernemingen opgenomen zouden worden in de Ongevallenwet, trachtte de directeur A. Haex van de Oranje-Nassaumijnen, die namens het Verbond van Nederlandse Werkgevers lid van de HRvA was, als laatste strohalm een besluit in deze richting op te houden door aan te dringen op verder onderzoek naar de aanwezigheid van silicose. *'... Men moet voorzichtig zijn met op het bedrijf lasten te leggen, die op den duur ondraaglijk kunnen zijn. Ondanks de goede zorgen aan het onderzoek besteed, is deze zaak nog niet voldoende voorbereid voor een volkomen verantwoorde beslissing nu reeds.'*⁴⁴ Zijn pleidooi mocht niet meer baten. Met twee werkgeverssystemen tegen belande de mijnindustrie in het Raadsadvies. In feite was de silicosekwestie daarmee beklonken. Een poging van de mijn-directies om de minister van Waterstaat, onder wiens departement zij als bedrijfstak vielen, te doen interveniëren bij zijn collega van Sociale Zaken, *'op handhaving van het ontwerp in den oorspronkelijken vorm'* haalde niets uit.⁴⁵

De minister nam het advies van de HRvA over in zijn wetsontwerp. Vanaf 1939 gold de silicose ook voor de Limburgse steenkolenmijnen.

De reactie van de hoofdmijnarts

Vossenaar had een grote afkeer van de besluitvorming om de mijnondernemingen aansprakelijk te stellen in het geval van silicose. *'Zelfgenoegzaamheid', 'onwetendheid', en 'politieke begerigheid'* waren volgens de hoofdmijnarts de pijlers waarop de uitbreiding van de Ongevallenwet berustte.⁴⁶ Naar zijn mening was de rol van de medische wetenschap verwaarloosd, en was het besluit van de HRvA het werk van leken en non-specialisten: *'Het is onbevredigend, indien de*

studie van deze afwijking [silicose] gemaakt wordt tot een onderwerp van beraadslaging en vergaderingen, overigens samengesteld uit achtenswaardige leden, maar ontdaan van de noodige kennis en onbevangeheid om op dit zeer bijzonder gebied, een bevoegde meening te hebben.' Zelfs de mijndirecties, die voorheen nooit moeite hadden met het formuleren van ondubbelzinnige en harde uitspraken, vonden het citaat stuitend en derhalve niet geschikt voor het rapport. Zij verzochten Vossenaar dan ook deze zinsnede te schrappen.⁴⁷ Vossenaar voldeed aan hun verzoek. Dit impliceerde overigens niet dat hij ook zijn standpunten herzag. In tegenstelling tot zijn eerdere uitlatingen in het silicose-rapport, haalde de hoofdmijnarts in een brief aan de juridische afdeling van de Oranje-Nassaumijnen nog feller uit naar *'de zogenaamde deskundigen ... die boekjes hebben nagelezen [en] die elkaars meningen overnemen'*. Verder oordeelde hij dat *'zelfs de officiële raadgevers van de regering – de medische ambtenaren van de Arbeidsinspectie [P.A. Luyt] – de meest sprekende bewijzen hunner onkunde hebben ten toon gespreid.'*⁴⁸

Met het vooruitzicht dat silicose binnen afzienbare tijd in de Ongevallenwet werd opgenomen, veranderde de houding van de hoofdmijnarts. Het is niet onwaarschijnlijk dat Vossenaar nu inzag dat protesteren geen zoden meer aan de dijk zette en dat het enige alternatief was om te pogen de mijnondernemingen zo veel mogelijk te ontzien van sociale kosten. Hoewel hij er nog stellig van overtuigd was dat het erkennen van silicose een stijging teweeg zou brengen van het aantal verlangens om voordelen via de wetgeving te verkrijgen, gaf de hoofdmijnarts in een van zijn latere brieven aan de mijndirecties te kennen, dat hij slechts handelde met zorg voor het welzijn van de mijnarbeiders.⁴⁹ Verder erkende Vossenaar steeds meer dat de silicose wel degelijk slachtoffers maakte in de Limburgse mijnindustrie. Zijn eerdere uitspraken waarin de hoofdmijnarts de aanwezigheid van het gevaar van stoflongen stelsel-

matig ontkende, werden vervangen door wat meer genuanceerdere opvattingen. In tegenstelling tot de conclusie van zijn eerste silicose-rapport uit 1934, schreef Vossenaar vier jaar later in een brief aan de directies, dat een voortzetting van de arbeid gedurende tientallen jaren steeds sporen naliet van silicose.⁵⁰ Twee maanden voor zijn pensionering ging de hoofdmijnarts nog een stap verder en verklaarde zelfs dat door stofinademing een zekere mate van silicosegevaar bestond.⁵¹

Conclusie

Contractueel was vastgelegd dat Vossenaar als bedrijfsarts volledig ten dienste moest staan van de mijndirecties en ten allen tijde verantwoording verschuldigd was. Ook op financieel gebied was hij volstrekt afhankelijk van de mijnondernemingen. Deze ondergeschikte positie beperkte zijn bewegingsvrijheid in ernstige mate. Medisch, financieel, en ethisch was Vossenaar slechts een marionet van de mijndirecties. Maar als orthodox liberaal schikte de hoofdmijnarts zich ook volledig in deze afhankelijke rol en volgde kritiekloos het beleid van zijn werkgevers. Economische en financiële belangen prevalearden boven het welzijn van de mijnwerker.

Het gemak waarmee Vossenaar jarenlang zijn medisch monopolie kon uitbuiten, had echter voor een groot deel te maken met de lakse en passieve opstelling van de mijnwerkersbonden ten aanzien van het silicosevraagstuk. In de periode waarin het thema van de stoflongen een actueel onderwerp werd, was er sprake van een economische crisis die ook voor het mijnbedrijf grote gevolgen had. Massale ontslagen, toename van de verzuimdiensten en een daling van de lonen hadden in de jaren dertig bij de vakbonden meer prioriteit dan het erkennen van een beroepsziekte.

Bij het silicose-onderzoek liepen persoonlijke opvattingen van de hoofdmijnarts paral-

lel met de medische uitkomsten van zijn röntgenologische onderzoeken. In zijn rapporten vermeldde Vossenaar slechts die geneeskundige argumenten die zijn eigen resultaten, maar vooral zijn eigen mening versterkten. Tegenstrijdige geluiden uit medische hoek negeerde hij. Dat de gezondheid van de mijnwerkers hierbij op een tweede plan stond, was voor Vossenaar van volstrekt ondergeschikt belang. Zij waren in zijn ogen slechts gedreven door een *'begeerlijkheid van de menselijke natuur'* en alleen maar erop uit om de mijnondernemingen financieel te benadelen. Als 'bewijs' legde hij een link tussen de sociale politiek en de economische omstandigheden. In een dalende conjunctuur waren arbeiders eerder geneigd om geldelijke voordelen te verkrijgen aan de hand van uitkeringen bij beroepsziekten, aldus

Vossenaar. Door dit wantrouwen verloor de hoofdmijnarts de realiteit uit het oog, onderschatte hij de werkelijke gevaren voor de gezondheid die ondergrondse arbeid met zich mee bracht en schoof hij aldus de silicosekwestie op de lange baan. Bovendien overschreed Vossenaar met zijn pseudo-wetenschappelijke analyses de grens van het wettelijk en medisch krachtenveld waarbinnen hij mocht opereren.

Dit artikel is gebaseerd op de afstudeerscriptie van de auteur aan de Universiteit van Amsterdam in 2003. De volledige titel: 'In belang van het mijnbedrijf? Een onderzoek naar het functioneren van de Geneeskundige Dienst der Nederlandse Steenkolenmijnen en de rol van hoofdmijnarts A.H. Vossenaar, 1918-1939.

Noten:

1. P.H. VAN EDEN, 'Ongevalleneeskunde', in: *Haagsch Maandblad* [april 1925] 415, uit: Sociaal Historisch Centrum [SHCL], Archief van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg [GSL], nr. 54 'medische dienst' 1925.

2. P.A. LUYT, *Beroeps hygiëne, beroepsziekten en bedrijfsartsen* [Amsterdam 1947], 104.

3. Zie hiervoor de volgende werken: LOEK KREUKELS, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen 1900-1940* [Assen 1986], 106-108, E.J.C. VAN ROYEN, 'De Nederlandse mijnondernemingen en het silicosevraagstuk in de jaren dertig', in: *Jaarboek voor de Geschiedenis voor Bedrijf en Techniek* 4 [1987], 210-227, en HENK A. MUNTJEWERFF, 'Stofbestrijding in de Nederlandse steenkolenmijnindustrie, 1920-1956', in: *Mens en aarde. Actes du 13e Congrès Benelux d'Histoire des Sciences* [Echternach 1995], 73-91 en BERT BREY, *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht* [Baarn 1981], 83.

4. R36 [Deutscher Gemeindetag] inv. nr. 1659, Akten betr. Entwurf einer Verordnung über Ausdehnung der Unfallversicherung, Deutsche Bundesarchiv Berlin [DBB].

5. Brief van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg, directeur Haex en Frowein, aan de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid, 3 november 1927, ibidem.

6. Brief van Vossenaar aan de directies, 24 maart 1928, SHCL, GSL-archief nr. 40 'medische dienst' 1928.

7. Ibidem.

8. Brief van Vossenaar aan de mijndirecties, 12 november 1930, SHCL, GSL-archief, nr. 71 'mijnwormziekte' 1930.

9. Welk land vermeldde Vossenaar niet.

10. Ibidem. In 1939 bleek dat een bepaalde wormsoort weer slachtoffers onder de Limburgse mijnwerkers maakte. In een streng vertrouwelijke brief aan de directies vermeldde Vossenaar dat in een mijn ruim elf procent van de arbeiders geïnfecteerd waren. Volgens hem kwamen deze infecties echter niet overeen met de mijnwormziekte van de Ongevallenwet. Brief van Vossenaar aan mijndirecties, 28 februari 1939, SHCL, GSL-archief, ibidem, 1939.

11. P.A. LUYT, *Beroeps hygiëne*, 13.

12. Rapport van Vossenaar aan het Dagelijks Bestuur van het AMF, 7 maart 1932, RAL 17.05M, inv. nr. 48.

13. Ibidem 3. Vossenaar vermeldde geen initialen bij beide Duitse medici.

14. Rapport van Vossenaar aan het Dagelijks Bestuur van het AMF, 7 maart 1932, RAL 17.05M, inv. nr. 48,4. Het gemiddelde jaarloon van een mijnwerker bedroeg in 1930 1.475,21 gulden, gevolgd door een lichte daling in het jaar daarop: 1.426,46 gulden. In 1932

daalde het jaarinkomen sterker, en kwam deze uit op een bedrag van 1.253,24 gulden. Het gemiddelde jaarinkomen van 1930 zou de komende tien jaar niet meer gehaald worden. Uit: KREUKELS, *Mijnarbeid*, 87.

15. LOEK KUSIAK, *Een kwestie van Ereschuld. Eindverslag Stichting Silicose Oud-Mijnwerkers* [Geleen 2000], 16.

16. VAN ROYEN, 'De Nederlandse mijnondernemingen en het silicosevraagstuk in de jaren dertig', 211.

17. MUNTJEWERFF, 'Stofbestrijding in de Nederlandse steenkolenmijnindustrie', 71.

18. Notulen van de vergadering van de commissie van bedrijfsleiders met de hoofdmijnarts, 11 december 1936, SHCL, GSL-archief nr. 46, 'medische dienst' 1936.

19. Brief van Vossenaar aan de mijndirecties 25 januari 1937, SHCL, GSL-archief nr. 44, 'medische dienst' 1937.

20. MUNTJEWERFF, 'Stofbestrijding in de Nederlandse steenkolenmijnindustrie', 77.

21. Afschrift van Vossenaar aan de juridische afdeling der Oranje-Nassaumijnen, Heerlen 27 november 1932, SHCL, GSL-Archief nr. 60, 'beroepsziekten' 1932.

22. KREUKELS, *Kolen en kompels*, 107.

23. Rapport van Vossenaar inzake de aanwezigheid van silicose in de Limburgse mijnindustrie, 24 mei 1934, SHCL, GSL-Archief nr. 60, 'beroepsziekten' 1934, 4.

24. Ibidem.

25. Afschrift van Vossenaar aan de bedrijfsingenieurs via de directies der mijnen, 12 februari 1934, ibidem 1934.

26. Afschrift van Vossenaar aan de commissie van bedrijfsleiders, 7 januari 1933, ibidem 1933.

27. Ibidem.

28. SHCL, Jaarverslag van de Hoofdingenieur der Mijnen 1935, 57.

29. Rapport van Vossenaar, 24 mei 1934, SHCL, GSL-Archief nr. 60, 'beroepsziekten' 1934, 7.

30. Brief van Vossenaar aan de mijndirecties, 2 september 1936, SHCL, GSL-archief nr. 60, 'beroepsziekten' 1936.

31. Vossenaar aan directies, 19 december 1935, SHCL, GSL-archief nr. 60, 'beroepsziekten' 1936.

32. Het tweede artikel van de overeenkomst van de IAC luidde letterlijk: 'De bedrijven of werkwijzen, welke door de nationale overheid erkend zijn als bloot te stellen aan het gevaar van silicose', *De achttiende Internationale Arbeidsconferentie*, 39.

33. Brief van de RVB aan de minister van Sociale Za-

ken, 12 juli 1935, SHCL, GSL-archief nr. 60, 'beroepsziekten' 1935.

34. Ibidem.

35. Brief van Hoofdingenieur van de Mijnen, W.A.J.M. Waterschoot van der Gracht, aan het bestuur van de RVB, 28 november 1935, SHCL, GSL-archief nr. 60, 'beroepsziekten' 1935.

36. VAN ROYEN, 'De Nederlandse mijnondernemingen en het silicosevraagstuk in de jaren dertig', 225.

37. VAN DER HOEVEN, Om de macht bij het fonds, 39. De andere twee sociale verzekeringswetten waren de Invaliditeitswet en de Ouderdomswet.

38. Notulen vergadering van de commissie van bedrijfsleiders met de hoofdmijnarts, 8 september 1936, ibidem.

39. Nota van Vossenaar aan de commissie van bedrijfsingenieurs, 9 november 1936, ibidem.

40. Notulen van de eerste vergadering van de subcommissie voor de wijziging van de Ongevallenwet 1921, 19 november 1936, ibidem.

41. Ibidem.

42. VAN ROYEN, 'De Nederlandse mijnondernemingen en het silicosevraagstuk in de jaren dertig', 225.

43. Notulen van de 46e vergadering van de HRvA, 20 maart 1937, ibidem 1937,10.

44. Notulen van de 46e vergadering van de HRvA, 20 maart 1937, SHCL, GSL-archief nr. 60, 'beroepsziekten' 1937, 11.

45. Brief van de mijndirecties aan de minister van Waterstaat, 25 mei 1937, ibidem.

46. Brief van Vossenaar aan de minister van Sociale Zaken, Slotemaker van de Brûine, 24 december 1937, ibidem.

47. Brief van de mijndirecties aan Vossenaar, 18 juni 1937, SHCL, GSL-archief nr. 60, 'beroepsziekten' 1937.

48. Brief van Vossenaar aan de Juridische afdeling van de Oranje-Nassaumijnen, 13 december 1937, ibidem.

49. Brief van Vossenaar aan de mijndirecties, 20 december 1938, SHCL, GSL-archief nr. 44 'medische dienst' 1938.

50. Zie hiervoor de conclusie van het silicose-rapport van Vossenaar, voetnoten 298 en 299. Brief van Vossenaar aan de mijndirecties, 19 mei 1938, ibidem.

51. Brief van Vossenaar aan de mijndirecties, 13 februari 1939, SHCL, GSL-archief nr. 60, 'beroepsziekten' 1939.

Boekaankondigingen

Bevrijding Oostelijke Mijnstreek Het Amerikaanse leger aan het werk rondom de bevrijding van Hoensbroek en omstreken

Door Hans Heltzel, ISBN 90-804217-8-2. Deel 3 uit de Historische Reeks Parkstad Limburg

Op 22 april vond in kasteel Hoensbroek de presentatie plaats van deel 3 uit de *Historische Reeks Parkstad Limburg*. De Hoensbroekse onderzoeker Hans Heltzel overhandigde het eerste exemplaar aan mr. A.M.G. Gresel, burgemeester van Heerlen. De reeks is een uitgave van het Heerlense Stadsarchief en de Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'.

Hans Heltzel deed nieuw onderzoek op basis van in de laatste jaren ontdekt Amerikaans en Duits bronnenmateriaal. Daarnaast interviewde hij vele tientallen Hoensbroekenaren en Parkstad-bewoners die de oorlogsjaren en de bevrijding bewust hebben meegemaakt. De vele oorlogsjournalen van zowel Duitse als Amerikaanse zijde werpen een nieuw licht op wat er rondom de bevrijding in oostelijk Zuid-Limburg en vooral in en rond Hoensbroek werkelijk gebeurd is. De auteur plaatst deze gebeurtenissen in de mijnstreek in de context van de grote bevrijdingsoperatie vanaf D-day tot de capitulatie van Duitsland. Maar het accent ligt uiteraard op Parkstad. Gebeurtenissen van dag tot dag in alle plaatsen van de regio komen aan bod: Kerkrade, Eyselshoven, Simpelveld, Bocholtz, Heerlen, Schaesberg, Waubach, Rimborg, Brunssum, Onderbanken, Ubachsberg, Voerendaal, Aalbeek, Nuth, Amstenrade, Oirsbeek enz. Vele geïnterviewden leverden nog originele foto's. Het boek is goed geïllustreerd met oog voor details in vele toelichtende bijschriften en kaders.

Het boek is te koop á € 14,95 in de studiezaal van het Stadsarchief in Heerlen, Coriovallumstraat 9 [in het Thermenmuseum] en de Heerlense boekhandels.

Het voor- en nageslacht van Theodoor Griens en Anna Maria van Kessel

Door Arno Griens

Op zaterdag 18 september zal tijdens een familiereünie te Echt [de oorsprong van de Griensen] het familieboek verschijnen. Alle nu nog levende personen geboren met de familienaam Griens stammen af van het echtpaar Griens-van Kessel. In dit boek komen alle afstammelingen – dus ook niet Griensen – van dit echtpaar voor [parenteel]. De grote Maastrichtse, Roosterense en Heerlense takken komen aan de orde evenals de [qua familienaam Griens] uitgestorven Amerikaanse, Echtse en Thornse tak. Ook de voorouders van dit echtpaar staan in dit boek vermeld [kwartierstaat]. Het boek bevat ongeveer 160 pagina's en is verdeeld in tien hoofdstukken. Het is rijk geïllustreerd en heeft een index op familienamen. Het is luxe uitgevoerd met een harde kaft.

De prijs zal bij voorinschrijving € 18,- bedragen. Dit boek wordt uitgebracht in eigen beheer dus de oplage is beperkt!. Het boek kan besteld worden door voor 1 juli € 18,- + € 3,- [verzendkosten] over te maken op giro 3403228 van Arno Griens te Landgraaf onder vermelding van *Griensboek* en postcode en huisnummer.

De favoriete foto van.....

De oudste foto werd deze aflevering uitgezocht door Harrie Breuer, medewerker foto- en diacollectie van het Stadsarchief Heerlen. Harrie geniet inmiddels van een welverdiend pensioen en kan terugkijken op een zeer arbeidzaam leven.

Op 14-jarige leeftijd ging hij naar de Ondergrondse Vak School [ovs]. Drie jaar later werkte hij al ondergronds bij de Domaniale Mijn te Kerkrade. Toen deze mijn in 1969 zijn poorten sloot vervolgde Harrie zijn loopbaan bij Laura Motoren. Vanaf 1979 werkte hij bij de ZOL-bedrijven en werd hij in 1981 gedetacheerd bij het Stadsarchief Heerlen. Harrie kende het Stadsarchief nog uit de tijd dat dit was ondergebracht in de stadschouwburg omdat hij zich daar verdiepte in zijn stamboom. De genealogische kennis die hij daarbij opstak kwam goed van pas bij zijn werk in de studiezaal. Later werd Harrie beheerder van de audiovisuele collectie.

In zijn vrije tijd was hij onder andere actief in de werkgroep Burg Rode, werkgroep Waubach en hielp hij mee aan de opzet van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie.

De inzet die Harrie toonde voor Het Land van Herle mag zeker niet onvermeld blijven. In de jaren tachtig en negentig beheerde hij de ledenadministratie en fungeerde hij naar eigen zeggen als 'manusje van alles'.

Op de vraag welke foto uit de collectie van het Stadsarchief Heerlen voor hem de grootste betekenis heeft antwoordt hij meteen 'nummer 2892!'. Op de foto uit circa 1881 poseert Harrie's overgrootmoeder 'Maria Petronella Henrica Herberichs, echtgenote van Schiffer, Herman Jozef. Geboren te Heerlen d.d. 15-4-1854. Overleden te Heerlen d.d. 16-10-1886. Dochter van Herberichs, Jan Pieter van beroep bakker en Claessen, Maria Gertruda', zoals de foto-omschrijving in de door Harrie bijgehouden database luidt.

Indirect heeft zijn overgrootmoeder ervoor

Maria Herberichs

gezorgd dat Harrie uiteindelijk bij het Stadsarchief Heerlen werkzaam werd. De mooie foto zorgde ervoor dat hij nieuwsgierig werd naar zijn voorouders en maakte van hem een rasechte genealoog.

Namens de redactie en werkgroep van het Land van Herle en het Stadsarchief Heerlen willen we Harrie bedanken voor alles wat hij heeft gedaan. Wij hopen dat hij het Land van Herle in de toekomst met plezier blijft lezen.

Signalementen

DOOR JACQUES RUTTEN, JAN LEBLANC EN MARTIN VAN DER WIJST

Jan Alleyn uit 'Bannet' in het land van Dalhem en zijn nakomelingen in Zuid-Limburg, le Pays d'Herve en het Rheinland

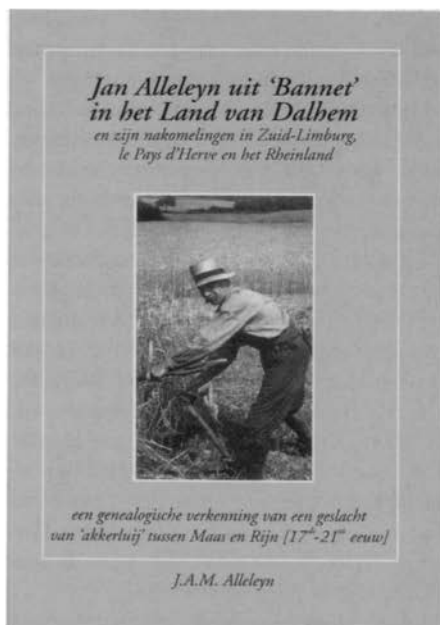
J.A.M. Alleyn [Heerlen 2003] 265 p.
ISBN 90-9017143-6

Bij het Stadsarchief Heerlen werd de genealogie en geschiedenis van de familie Alleyn bezorgd, nageplozen en beschreven door Hans Alleyn uit Heerlen, die het keurig verzorgde boek in eigen beheer heeft uitgegeven. Het boek is een van de weinige mij bekende genealogieën van 'gewone' families, waarbij alle nog levende naamdragers aanwijsbaar afstammen van één en dezelfde voorvader. Voor de Alleyns is dit het geval: iedereen die tegenwoordig deze naam draagt stamt af van Jan Alleyn uit Banholt [Bannet].

Kern van het boekwerk zijn natuurlijk de genealogische overzichten van twaalf generaties Alleyn, in drie landen. Ook de lijnen waarvan tegenwoordig geen naamdrager meer in leven is zijn opgenomen. Het is een sobere genealogie, waarin men weinig verhalen aantreft over de het leven van de vroegere generaties. Wel heeft de auteur, behalve de kerkregisters en de burgerlijke stand, nog veel archieven van schepenbanken en notariaten uitgeplozen, op zoek naar aktes waarbij één van de partijen een Alleyn was. Elke gevonden akte is bij het betreffende familielid vermeld, ook al betreft het soms vrij onbeduidende zaken. Maar buiten deze vermeldingen zijn er weinig beschrijvingen of sfeertekeningen van het leven in vroeger tijd. Dit heeft waarschijnlijk veel te maken met het feit dat de leden van de familie zelden aan de grote weg getimmerd hebben. Het waren tot in de twintigste eeuw bijna alle-

maal boerenlieden, die hun velden bewerkten en zich niet met [dorps]politieke zaken bemoeiden. In de ondertitel van het boek geeft de auteur dat al aan: 'een genealogische verkenning van een geslacht van 'akkerluij' tussen Maas en Rijn, [17e - 21e eeuw]'.

Toch bevat het boek een aantal interessante stukjes over diverse historische onderwerpen, zoals de schepenbank: bedevaart als gerechtelijke straf: Mheer in de 17e eeuw: het verschijnsel 'haefstoot': en over heerendiensten. Maar deze stukjes zijn integraal overgenomen uit andere publicaties, uiteraard met bronvermelding. Ook zijn enkele grotere krantenartikelen, waarin een Alleyn de hoofdrol speelt, opgenomen. Bijvoorbeeld een artikel uit 1959 over tien Alleyns uit een gezin, die dan samen meer dan 700 jaar oud

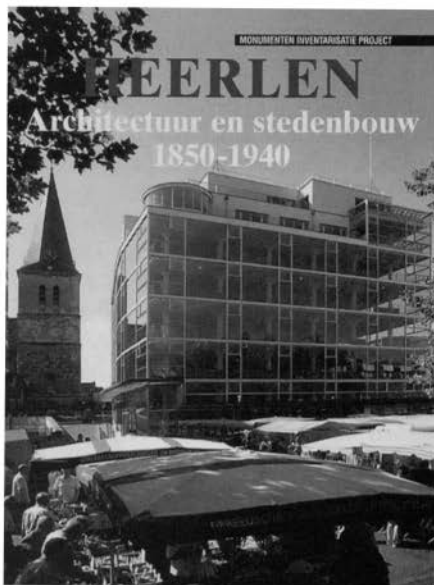
zijn. Of een artikel over het avontuurlijke leven van Sjeng Alleyn uit Vaals, die in 1990 de krant haalt, onder andere met de diamanten bruiloft, met zijn schuttersavonturen en zijn vele vroegere beroepen, zoals 'kasteelheer', en natuurlijk met zijn onderscheiding. Of over José Alleyn uit Epen, die met een Columbiaan trouwde, en met haar zootje [even] in Camerig terugkwam om carnaval te vieren. Voor genealogisch geïnteresseerden en natuurlijk voor verwanten zeker de moeite waard. Jammer dat er in verband met tijdsdruk geen lijst is opgenomen van verwante families.

Het boek kan worden besteld bij de auteur, J.A.M. Alleyn, Caumerdalschestraat 6, Heerlen. Telefoon 4042975, e-mail: h.all.caumer@planet.nl De prijs bedraagt € 19,65-. [JR]

Heerlen, Architectuur en Stedenbouw 1850-1940

Door Joosje van Geest [Zwolle 2003] foto's
ISBN 9040088489

Eindelijk, eindelijk is het er dan toch van gekomen. Al in 1998 werden initiatieven ontwikkeld om, in de Waanders reeks, via het Vitruvianum te komen tot samenstelling van een boekwerkje dat een impressie zou geven van de resultaten van het *Monumenten Inventarisatie Project* voor de gemeente Heerlen. Een project wat duidelijk zou maken wat juist in de voor Heerlen zo belangrijk ontwikkelingsfase [begin 20ste eeuw] aan architectonische hoogstandjes gerealiseerd werd. Een project wat ook duidelijk zou maken wat de achterstand was van de nog aan te wijzen rijksbeschermden monumenten uit die periode in Heerlen. Een project ook dat voor het publiek niet inzichtelijk was en waar men geen kennis van kon nemen. Zo bleef buiten de via de openbare procedure van aanwijzing tot rijksmonument voor het publiek verborgen wat er verder nog aan belangrijke gebouwen aanwezig was. Gebouwen die het soms op minimale onderdelen

niet konden halen om op landelijk niveau beschermd te worden, maar die daardoor natuurlijk wel van onschatbare waarde waren en zijn voor de architectuur op lokaal niveau. Bovendien zou het boekwerk een inzicht moeten verschaffen in de stedenbouwkundige ontwikkeling van Heerlen. Hierover was met name tot dat moment nog nauwelijks enige literatuur verschenen. De verwachtingen waren dus hooggespannen.

Het moet gezegd, voor het eerst wordt inzichtelijk gemaakt hoe Heerlen zich in de loop der jaren ontwikkeld heeft. Het is weliswaar geen gedegen wetenschappelijke studie, maar de honger naar die wetenschap maakt zelfs deze kleine portie goed te verteren. Van een Romeinse kaart van Heerlen en via de Carte figuratief uit 1787 naar de ontwikkelingsplannen in de twintiger jaren van de vorige eeuw. Hierbij wordt uitvoerig stilgestaan bij de bouwexplosie van het begin van de 20ste eeuw als gevolg van de voor de streek revolutionaire ontwikkeling van de mijnindustrie. Het bouwen van huisvesting voor mijnarbeiders en het inrichten van het industriële landschap wordt uitvoerig be-

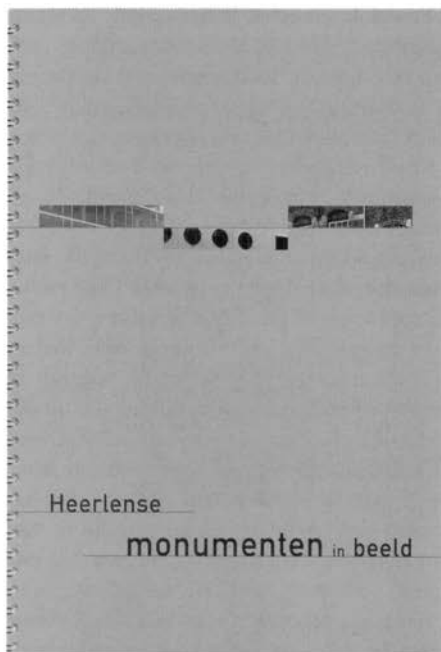
schreven. De ontwikkeling van Heerlen als centrum voor de regio komt uitgebreid aan de orde. Zo ook de plannen van Stuyt en Klijnen tot en met het vaststellen van het algemeen uitbreidingsplan Heerlen 1928 - 1936. Dit alles geeft het publiek het gevoel thans eindelijk iets op schrift te hebben van de stedelijke ontwikkeling van Heerlen.

Vervolgens passeren een groot aantal architecten van naam en faam de revue en wordt ingegaan op de diverse bouwstijlen: de Amsterdamse school onder andere Wielers en Pauw; het functionalisme onder andere Roosenburg, D. Brouwer, A.J.N. Boosten en natuurlijk niet te vergeten onze plaatselijke coryfee Frits Peutz, die alhoewel moeilijk te duiden, toch wel tot deze categorie gerekend wordt; het traditionalisme, in Heerlen o.a. Seelen, Wielers, J. Crouwel maar ook weer Peutz [zie bijvoorbeeld het dubbelblok aan de St. Antoniusweg-St. Franciscusweg, ontwerp naar Delftse school]. Elk der stromingen in de architectuur wordt op fantastische wijze ondersteund door beeldmateriaal, weliswaar in zwart/wit, maar niettemin een goede ondersteuning van de beschrijving van de stromingen. Veel van de beschreven panden zijn opgenomen in het register van de rijksbeschermden monumenten, enkele zijn gesloopt en anderen zijn geselecteerd om aangewezen te worden als beschermd gemeentelijk monument. Jammer dat met name de eerste twee categorieën niet als zodanig gewaarmerkt zijn bij de afbeeldingen. Waarmerking van de laatste categorie kan nog niet, omdat de aanwijzing nog moet plaatsvinden. Het is waarlijk een fraaie uitgave die eigenlijk niet mag ontbreken in de boekenkast van de architectuurminnende Heerlenaar. De auteur noemt op de laatste pagina, als fraai voorbeeld van verbouwing, de Mijnschool van Stuyt aan het Burg. de Hesselleplein. Ze had die natuurlijk beter de Ambachtsschool kunnen noemen [die overigens wel is gebouwd als Ambachtsschool Mijnschool], zoals overigens ook uit de tekst bij de eraan prijkende foto's blijkt. [JL]

Heerlense Monumenten in beeld

Door afdeling Stadsplanning/Monumentenzorg
en afdeling Communicatie [Gemeente Heerlen
2004] foto's

Onder deze titel, met als achterliggende leuze 'wie zijn verleden niet kent en respecteert werkt niet aan zijn toekomst', geeft de afdeling Stadsontwikkeling-Monumentenzorg voor het eerst in een voor het publiek goed te begrijpen taal een schets van het monumentenbeleid in Heerlen. Na een kort geschiedkundige overzicht van de ontwikkeling van Heerlen wordt uitgelegd waarom er überhaupt een monumentenbeleid is. Naast de definiëring van wat een monument is geeft men ook aan hoe het beleid in Heerlen wordt uitgevoerd en van welke instrumenten men daarbij gebruik maakt. Hierbij ontbreekt natuurlijk niet de financiële inbedding van de monumentenzorg en een opsomming van wat men in de toekomst nog als actiepunten wil uitvoeren. Heel belang-

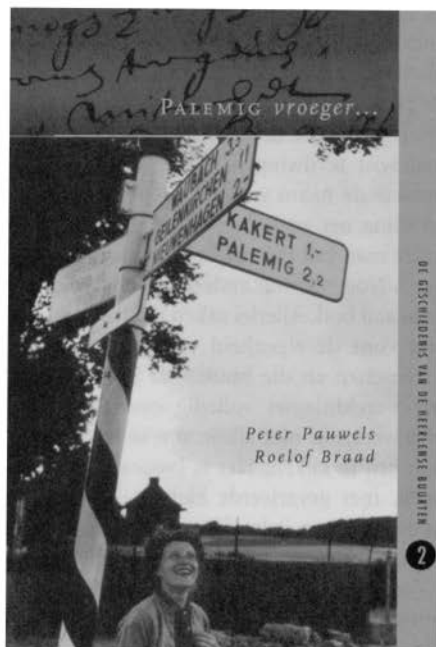

rijk hierbij is de ontwikkeling van een beleid voor gemeentelijke monumenten en de regelgeving voor restauratie en onderhoud daarvan. Dat archeologie in de toekomstige actiepunten niet ontbreekt is eigenlijk logisch in het jaar waarin het verdrag van Malta eindelijk geratificeerd gaat worden. Het geheel is verpakt in een fraai ogende brochure met een goede lay-out. Wat nog veel belangrijker is, is dat deze brochure is verlucht met zeer fraaie, soms wel artistieke, foto's van de Heerlense monumenten. Zij geven stuk voor stuk aan met welke 'architectuurjuwelen' Heerlen gesmukt is. Voor de kenner een duidelijk vademecum en voor de toerist een hebbeding waarmee men zich in korte tijd eigen kan maken met het monumentaanbod van de stad Heerlen. Bijzonder te waarderen is het uitklapbare register achter in het boekje waar alle monumenten met foto op alfabetische volgorde van plaatselijke ligging zijn opgenomen. Het boekje is zodanig fraai vormgegeven dat de enkele missers bij de vermeldingen in dit register snel vergeven worden. De gehele brochure ademt een sfeer uit die goede hoop geeft dat monumentenzorg in Heerlen eindelijk zijn welverdiende plaats heeft gevonden tussen de belangrijke beleidsitems van het gemeentebestuur van Heerlen. [JL]

Palemig vroeger

Door Peter Pauwels [Heerlen 2003] 120 p.
ISBN 90-804217-7-4 R. Braad, T. van Slooten [red.]

In de serie 'De geschiedenis van de Heerlense buurten' is deel 2 verschenen, gewijd aan Palemig. Het woord Heerlense vraagt enige toelichting: pas sinds 1958 maakt Palemig deel uit van Heerlen. Voordien was het dorpje onderdeel van de heerlijkheid of de gemeente Schaesberg. Palemig, in vroeger eeuwen vaak Palenberg, soms ook Palenbroek genoemd, is een van die oude buurtschappen, waarvan niemand weet hoe oud ze wel zijn. Er zijn aanwijzingen dat er al in

de prehistorie mensen op deze plek woonden. Maar van het huidige dorp moeten we de oorsprong zoeken in de late middeleeuwen. Het boekje dat Peter Pauwels presenteert is qua inhoud en opzet als Palemig zelf: eenvoudig, helder, zonder pretentie, heel aardig. Voor lezers met Palemigse roots is de term 'aardig' natuurlijk onverteerbaar, voor hen zou waarschijnlijk het woord fantastisch geëigend zijn.

De belangrijke periodes uit de dorpsgeschiedenis worden kort maar duidelijk beschreven: de prehistorie, [waarschijnlijk woonden er al 5000 jaar voor Christus mensen op de berg], de heren van Schaesberg, de Franse tijd, de mijnperiode, de oorlog. Daarnaast brengt de auteur een aantal stukjes over allerlei dingen die apart zijn voor Palemig zoals de mooie Barbarakapel, die door de dorpsgemeenschap twee keer met veel moeite en liefde werd gerestaureerd, de Palemigers die bij bokkenrijdersbende waren, de plaatselijke kroegen, de beroemde Palemiger kermis en de minstens even beroemde voetbalclub, een drama

in 1946, toen een geïrriteerde inwoner een andere Palemiger doodschoot, de wijkraad, die onder andere het heroïsche verzet tegen de geplande gedoogzone [mee] organiseerde en de gemeente tot herroeping van de plannen wist te dwingen. Deze laatste episode maakte de naam van het dorp weer actueel en bijna net zo beroemd als in de tijd dat 'onze man van Palemig' regelmatig zijn zegje deed. Nog heel wat andere onderwerpen komen aan bod. Allerlei zaken die kenmerkend zijn voor de eigenheid van een kleine gemeenschap en die binnen de dorpsgrenzen het wereldnieuws volledig overschaduwden. Het werkje is niet alleen om te lezen, maar ook om te kijken. Het is [vooral] een fotoboek, met gevarieerde kiekjes uit de goeie oude tijd, toen Palemig nog een nog hechtere gemeenschap was dan tegenwoordig.

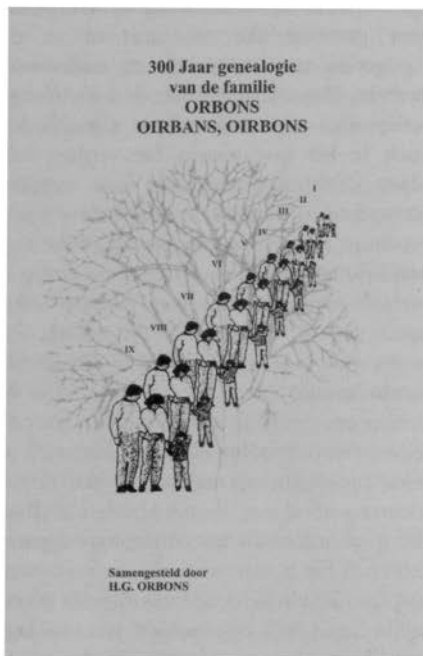
Voor iedereen die in Palemig wortelt een must, voor anderen, zoals gezegd, heel aardig. [JR]

300 jaar genealogie van de familie Orbons, Oirbons, Oirbans

Door H.G. Orbons [305 p.]

Het boek '300 jaar genealogie van de familie Orbons, Oirbons, Oirbans' is een zeer verdienstelijk werk. Het doorkijken verschaft de liefhebber veel plezier. Erg gelukkig ben ik met het opnemen van een uitgebreide index van alle familienamen van de nakomelingen en verwanten van het echtpaar Josephus Orbons en Mechtildis Stevens, dat in 1716 in Brunssum woonde.

Ook het opnemen van alle Orbons [met variaties op de naam] die volgens de volkstelling van 1947 in Nederland woonden, is een goede zaak. Van de 214 personen met die naam is voor 150 vastgesteld, dat ze afstammen van het vorengenoemde echtpaar. Het afdrukken in het boek van originele teksten uit de kerkelijke en andere registers is een goed idee. De gebruiker wil altijd liever de originele teksten zien dan de 'vertaling'.

Zo kon ik bijvoorbeeld vaststellen, terloops lezend, dat een van de Orbons [p. 232] niet om 9 uur 's avonds maar om 9 uur 's ochtends [ante meridiem] is geboren, wat het ook logischer maakt, dat het kind dezelfde dag kon worden gedoopt, zoals vermeld. Interessant is het familieverhaal over de Rumpense boerenfamilie Orbons op Hoeve Orboas met ook veel handelsgeest en familieleden die als handelaren contacten hadden met 'kremers' uit Schaesberg, Waubach, Nieuwenhagen en Heerlerheide en van wie er ook naar 'Holland' trokken en daar bleven wonen.

In onze omgeving zien we generaties in Brunssum, Merkelbeek, Amstenrade, Schinveld, Schinnen, Geleen, Bocholtz en verder ook onder meer in Venio, Bergen op Zoom, Hoorn en tenslotte in België en Duitsland. De meer dan dertig foto's van personen levendigen het boek, zoals de auteur, H.G. Orbons uit Amstenrade, terecht opmerkt. [MVDW]